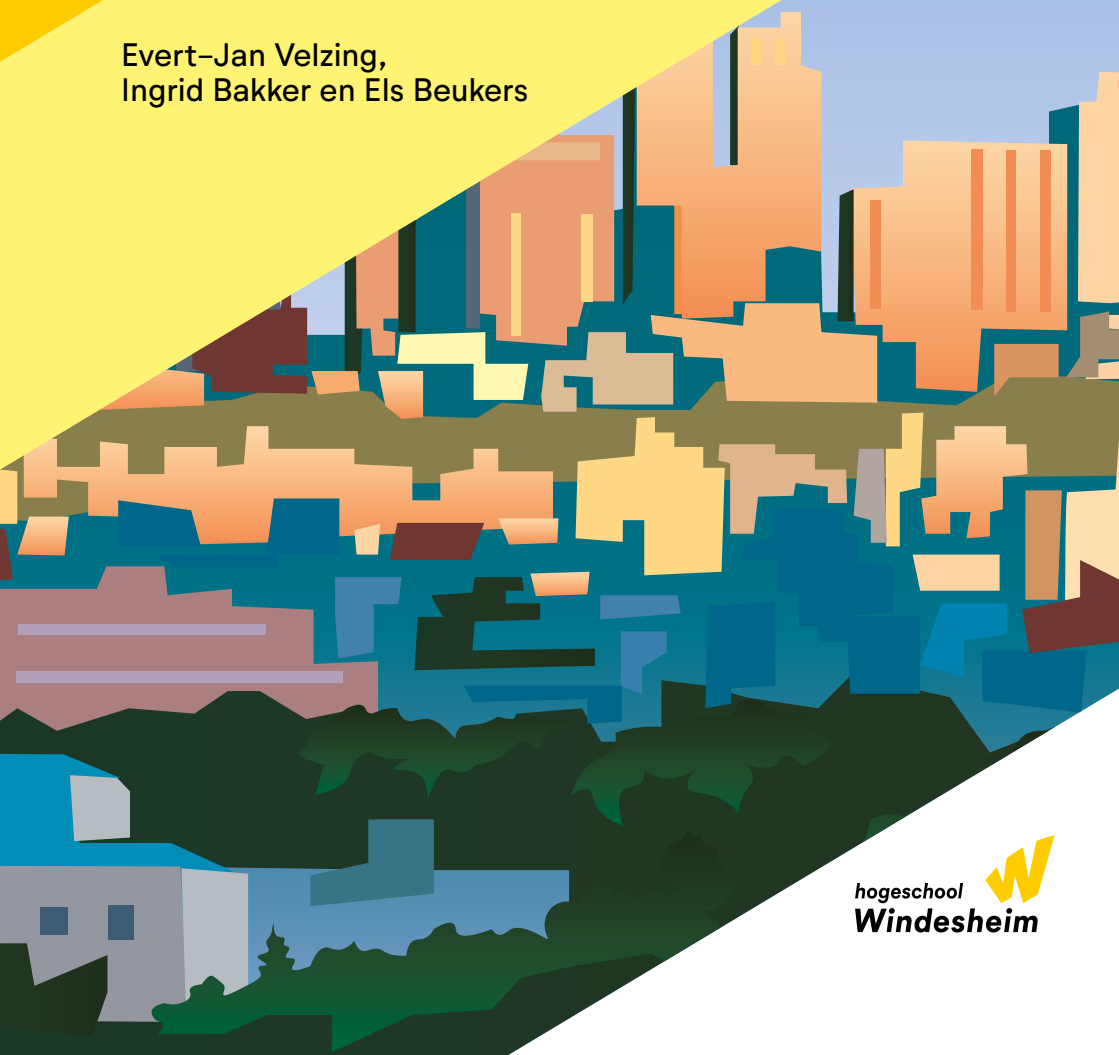

Samenwerken aan de nieuwe stad

Evert-Jan Velzing,
Ingrid Bakker en Els Beukers

Colofon

Samenwerken aan de nieuwe stad

dr. Evert-Jan Velzing, dr. ir. Ingrid Bakker, dr. Els Beukers

Afbeeldingen

**Pixabay.com, Pexels.com, Unsplash.com, Windesheim, Karel Staa, Evert-Jan Velzing,
Erik Karst**

ISBN/EAN: 9789493243149

Dit is een publicatie van Windesheim

Domein Flevoland

Hospitaaldreef 5

1315 RC ALMERE

Deze publicatie valt onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Dit betekent dat de kennis uit deze publicatie hergebruikt mag worden als basis voor de ontwikkeling van nieuwe kennis mits de naam van de auteur en/of Windesheim hierbij vermeld wordt.

Juli 2023

Samenwerken aan de nieuwe stad

Evert-Jan Velzing
Ingrid Bakker en Els Beukers

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Hoofdstuk 1 // Urban Innovation: een programma om samen te werken aan de nieuwe stad	9
1.1 Samenwerking	10
1.2 Onderwijsontwikkeling.....	12
1.3 Onderzoek Urban Innovation.....	13
1.3.1 Innovatie voor welbevinden, welzijn en welvaart.....	13
1.3.2 Een duurzame en inclusieve leefomgeving: gezond, nabij en circulair.....	17
1.3.3 Leren, innoveren, doorwerking	22
1.4 Leeswijzer	23
Hoofdstuk 2 // Innovatie in de nieuwe stad	25
2.1 De nieuwe stad	25
2.1.1 Een stad uit het niets	25
2.1.2 De nieuwe stad in Nederland.....	26
2.1.3 De toekomst van de nieuwe stad in Flevoland	26
2.2 Karakteristieken van de nieuwe stad.....	28
2.2.1 Groei(on)mogelijkheden	28
2.2.2 Aanpassingsvermogen van de nieuwe stad	29
2.2.3 De dubbele bouwopgave	32
2.2.4 Kwetsbare plekken in een sterke economie	32
2.2.5 Doorontwikkeling van de nieuwe stad	34
2.3 Innovatie: duurzaam en voor iedereen?	34
2.3.1 Van bedrijfsdoelen naar welvaart, welzijn en welbevinden	35
2.3.3 Inclusiviteit en duurzame innovatie	37
2.4 Innovatie en de stad	38
2.4.1 Innovatie in de nieuwe stad.....	39
2.4.2 Urban Innovation: bijdragen aan een bloeiende stad.....	46

Hoofdstuk 3 // Gezonde Leefomgeving in de nieuwe Stad	49
3.1 Gezondheid en de leefomgeving	50
3.1.1 Brede benadering van gezondheid: positieve gezondheid	50
3.1.2 Relatie tussen leefomgeving en gezondheid	52
3.1.3 Wat is een gezonde leefomgeving?	52
3.2 Uitdagingen en ontwikkelingen voor een gezonde leefomgeving	57
3.2.1 Landelijke uitdagingen en ontwikkelingen	57
3.2.2 Uitdagingen en ontwikkelingen voor nieuw land en nieuwe steden	62
3.3 Kennisontwikkeling voor een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad	69
3.3.1 Brede benadering en afbakening van een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad ...	69
3.3.2 Samenwerken aan de gezonde nieuwe stad	73
3.3.3 Betrokkenheid van bewoners en andere stakeholders, inclusief de natuur	76
Hoofdstuk 4 // Doorwerking stedelijke vernieuwing	81
4.1 Doorleefde lessen	81
4.1.1 Grote maatschappelijke opgaven in een Flevolandse context	82
4.1.2 Opbouw essay	83
4.2 Anders dan anders: Stedelijke vernieuwende praktijken	84
4.2.1 Multi-level perspectief	85
4.2.2 Transitie-experimenten	87
4.3 Waarom beperkte doorwerking?	88
4.3.1 Gezamenlijk leren niet vanzelfsprekend	88
4.3.2 Pilot Paradox	89
4.4 Gezamenlijk leren van en met stedelijke vernieuwende praktijken	91
4.4.1 Leren volgens transitie studies	91
4.4.2 Ervaringsgericht leren	94
4.4.3 Hoe leren van en met vernieuwende praktijken?	96
4.5 Doorwerking stedelijke vernieuwing	99
Tot slot: een woord van dank	102
Over de auteurs	104
Literatuur	106

Voorwoord

Dit jaar vierden we ons koperen jubileum. Hogeschool Windesheim is vanuit Almere twaalf en half jaar actief als kennis- en opleidingsinstituut in Flevoland. We zijn een cross-disciplinaire hogeschool met 30 verschillende opleidingen. Drie lectoraten werken samen binnen het kenniscentrum Maatschappelijke Innovaties Flevoland. Het doel is bij te dragen aan de ontwikkelingen en uitdagingen in de regio en de nieuwe steden.

Voor Flevoland is stedelijke vernieuwing iets vanzelfsprekends. Het is nieuw land. Sinds de jaren '60 en '70 van de 20^e eeuw is daar een interessant proces van ontwerp tot realisatie gaande. Op een voorheen leeg terrein zijn twee nieuwe steden – Lelystad en Almere – gesticht, waarin mensen zijn gaan wonen, werken, leren en leven. In de decennia daarna bleef er sprake van een continue groei, waarbij telkens op 'lege' stukken land nieuwe delen van de stad worden gerealiseerd. En het einde van groei is nog niet in zicht.

Toch is het niet zo simpel. Het maken en opschalen van een nieuwe stad is geen eenvoudig proces van idee naar ontwerp tot bouw.

Ten eerste bestaat er geen perfect ontwerp voor een nieuwe stad, wijk of buurt. Het gaat niet alleen om het bouwen van huizen en voorzieningen, maar juist om het bieden van een 'thuis' voor tal van mensen, culturen en ervaringen. Gedurende het proces zijn aanpassingen nodig, omdat behoeften niet altijd duidelijk zijn en ook veranderen.

Ten tweede is er niet alleen de nieuwe stad. Het grootste deel van Lelystad en Almere bestaat al decennia. Dat vergt onderhoud en stadsvernieuwing, maar er is dan al een fysieke en sociale realiteit. Een wezenlijke vraag is welke lessen zijn te trekken uit deze wijken om zo de toekomstige wijken slimmer te kunnen realiseren.

Nu en in de toekomst willen we dat Almere en Lelystad fijne, leefbare en gezonde nieuwe steden zijn om in te wonen, te werken en te verblijven. Duurzaam, toekomstbestendig en inclusief. Zowel voor bestaande als nieuwe buurten, in het algemeen en in het bijzonder in de provincie Flevoland. Maar hoe gaat dat? En wat levert het op voor de mensen die wonen, verblijven en werken in de stad?

Met het lectoraat Urban Innovation pakken we als Hogeschool Windesheim die handschoen op. Dat doen we samen met onze opleidingen en de mensen in de buurten en wijken. Ik ben

blij met de grote betrokkenheid uit de stad en de provincie hierbij. In het bijzonder dank aan het Fonds Verstedelijking Almere die ons het vertrouwen gaf het thema Urban Innovation neer te zetten en te ontwikkelen.

De Urban Innovation aanpak vraagt om een andere denkwijze, andere werkwijze en andere competenties. Vanwege de omvang van het onderwerp sluit Urban Innovation ook aan bij veel opleidingen en werkvelden. Als brede hogeschool heeft hogeschool Windesheim in Almere een ideaal uitgangspunt om met docent-onderzoekers en studenten vanuit verschillende disciplines in fieldlabs en leerwerkgemeenschappen samen te werken met het werkveld en bewoners. Natuurlijk niet alleen tussen opleidingen en lectoraten, ook met andere instituten en de verschillende partners uit Flevoland en daarbuiten.

Deze bundel heeft niet voor niets de titel 'Samenwerken aan de nieuwe stad'.

Hasib Moukaddim
directeur hogeschool Windesheim in Almere

Hoofdstuk 1

Urban Innovation: een programma om samen te werken aan de nieuwe stad

Vanaf 2021 staat Urban Innovation bij hogeschool Windesheim, domein Flevoland op de agenda met de start van een nieuw lectoraat. Urban Innovation gaat over voorbeelden en verhalen van de fysieke en sociale (door)ontwikkeling van ‘de nieuwe stad’ of zogenaamde groeikernen, zoals Lelystad en Almere. Deze steden zijn sinds hun oprichting in de jaren '60 en '70 van de 20^e eeuw uitgegroeid tot steden met respectievelijk ruim 80 duizend en 220 duizend inwoners. Nu – zo'n 50 jaar later – hebben deze nieuwe steden onder andere te maken met: verdere groei en uitbreiding, een inadequaat voorzieningenniveau, een dubbele uitdaging van bouw en onderhoud, verlies aan biodiversiteit, dubbele vergrijzing, lage burgerbetrokkenheid, klimaatadaptatie, gezondheidsvraagstukken en de paradox van kwetsbare plekken in een economisch krachtig gebied – zie hoofdstuk 2, 3 en 4.

Deze en andere uitdagingen leiden tot tal van vraagstukken. Een aantal voorbeelden: Hoe kunnen we bij die nieuwe stedelijke ontwikkeling beter omgaan met materialen en grondstoffen? Wat betekent vernieuwing en groei van de stad voor de leefbaarheid van bestaande en nieuwe wijken en het welbevinden, het welzijn en de welvaart van de bewoners? Hoe zijn lessen vanuit stedelijke innovaties te benutten voor de herontwikkeling van bestaande wijken en de realisatie van nieuwe wijken? Op welke manier kan worden gezorgd voor een gebalanceerde stad met werk en voorzieningen in de nabijheid voor iedereen? En wat helpt om een vitale, prettige en gelukkige leefomgeving te creëren?

Voordat in drie essays de leeropdracht van Urban Innovation wordt verdiept, wordt in dit hoofdstuk het programma van het lectoraat Urban Innovation van hogeschool Windesheim in Almere verduidelijkt. In de volgende paragraaf staat het belang van samenwerking centraal en hoe dat de basis vormt van werken binnen het lectoraat. Samenwerking is vervolgens ook de basis om vanuit Urban Innovation bij te kunnen dragen aan onderwijs en onderwijsontwikkeling (paragraaf 1.2). In paragraaf 1.3 wordt het onderzoeksprogramma van het lectoraat toegelicht. De laatste paragraaf schetst kort de inhoud van de drie essays.

1.1 Samenwerking

Veel partijen dragen bij aan de stad en met samenwerken bereik je meer. Samenwerking vanuit het lectoraat met praktijkpartners en bewoners staat daarom centraal bij alles wat we doen en is cruciaal voor het succes van praktijkonderzoek. Samenwerking is nodig om praktijkvraagstukken te kunnen definiëren in een proces van vraagarticulatie. Bovendien gebeurt innovatie primair in de praktijk zelf – in bijvoorbeeld de bouw, het welzijn, de kunst, de buurt, of het onderwijs – en kan vanuit het lectoraat daar hooguit aan worden bijgedragen door:

- Innovatievoorbeelden en –verhalen uit de nieuwe stad te verzamelen en te initiëren.
- Het gezamenlijk daarvan leren (onder andere in leerwerkgemeenschappen) te faciliteren.
- Nagaan hoe geleerde lessen kunnen landen bij (andere) praktijk(en).

Het praktijkonderzoek draagt zo bij aan een waarde toevoeging voor het welbevinden, het welzijn en de welvaart voor iedereen.

Wanneer de sociale en fysieke realiteit samenkomen is er welhaast per definitie sprake van een complexe situatie, wat vraagt om kennis van verschillende specialisaties te combineren.¹ Dat sluit ook aan bij de kernboodschap van innovatie: het kunnen bewerkstelligen van nieuwe combinaties.² Voor stedelijke innovatie betekent dit: het kunnen bewerkstelligen van nieuwe combinaties, ingebed in een sociaal–stedelijke context waarvoor samenwerking van verschillende specialisaties cruciaal is.

Concreet betekent samenwerking voor het lectoraat twee dingen. Ten eerste, contacten leggen met verschillende disciplines, variërend van ondernemers, onderzoekers, docenten, wijkprofessionals, studenten, beleidsmakers tot omwonenden in de wijk. Ten tweede, werken aan een aanpak voor leerwerkgemeenschappen en deze toe te passen. Er is namelijk geen standaard aanpak of terminologie voor het opzetten van dit soort samenwerkingsverbanden.³ Het is bij leerwerkgemeenschappen ook niet zo eenvoudig dat meer mensen betrekken altijd beter is.⁴ Sterker nog, het samenbrengen van meer wensen en doelen verhoogt de complexiteit.

Meer kennis en ervaring is nadrukkelijk wel nodig over samenwerkingen in leerwerk–gemeenschappen. Het is daarbij nuttig om voort te bouwen op andere aanpalende kennis en ervaringen, bijvoorbeeld door samen te werken met andere kennisinstellingen zoals via het Platform Stad en Wijk,⁵ het samenwerkingsverband CIRCOCOLLAB of het lectorenplatform Circulaire Economie.⁶ Gezien de verschillende kenmerken van wijken en de uiteenlopende omstandigheden is het ook nodig om eenvoudigweg dingen uit te proberen. Dat doen we

binnen Urban Innovation als onderdeel van onderzoeks- en onderwijsprojecten en, als de projecten locatie gebonden zijn, in fieldlabs in de wijk.

Om tot een goede aanpak te komen is een breed scala aan disciplines nodig. Kennis over onder meer gedrag, wijkcultuur, chronische ziekten, fysiologie, omgevingspsychologie, planologie, stedenbouw, architectuur, bestuurskunde, financiën en wijkaanpakken zijn nodig om tot goede samenhangende maatregelen te komen die effect hebben op de positieve gezondheid van de inwoners.

Uitgangspunten van de Urban Innovation aanpak zijn:⁷

- In fieldlabs in een stedelijke omgeving.
- Samenwerken en samen leren.
- Door bewoners, (wijk)professionals, ondernemers en lokale overheid.
- Gefaciliteerd door (docent)onderzoekers.
- Waar mogelijk aangevuld met studenten van verschillende opleidingen.
- Multidisciplinair werken.
- Complexe maatschappelijke vraagstukken uit de buurt of wijk (bottom-up) staan centraal.
- Met behulp van methoden en werkvormen, zoals participatief actieonderzoek, design thinking, de GO! methode, photovoice, liberating structures en de Leefplekmeter.
- Vanuit verschillende perspectieven het vraagstuk benaderen.
- Komen tot lokaal passende oplossingsrichtingen.
- Onderzoeken en ontwerpen.
- Leren en reflecteren.
- Implementeren en kennisdelen.

¹ Als het gaat om innovatie in een kenniseconomie benadrukt Jacobs (2000) het belang van het kunnen combineren van kennis en brengt dat ook in verband met een samenwerkings- en leercultuur.

² Schumpeter, 1934

³ Zie bijvoorbeeld Knol & Velzing (2019) en Jaspar & Ter Avest (2022)

⁴ Temel et al., 2021

⁵ <https://platformstadenwijk.nl/>

⁶ <https://hetgroenebrein.nl/programma/lectorenplatformce/>

⁷ Bakker et al., 2023

1.2 Onderwijsontwikkeling

Uitkomsten van (praktijk)onderzoek kunnen onder andere in de praktijk terecht komen via het onderwijs. Met verschillende vormen van onderwijs bereiken we immers huidige en toekomstige medewerkers van organisaties en bedrijven in de steden en wijken in Flevoland. Belangrijk hiervoor zijn studentenprojecten die onder begeleiding van docent-onderzoekers van het lectoraat plaatsvinden in de fieldlabs. Samen met de praktijkpartners en bewoners in de fieldlabs worden leerwerkgemeenschappen gevormd, waar studenten tijdelijk onderdeel van uitmaken. Daarnaast denken docent-onderzoekers vanuit het lectoraat mee over de ontwikkeling van curriculumonderdelen.

De bijdrage van het lectoraat Urban Innovation aan het onderwijs gaat vooral over de manier waarop studenten kunnen leren aan praktijkvragen te werken, waarbij de (docent) onderzoeker het samen leren in de leerwerkgemeenschappen in de fieldlabs faciliteert (zie ook hoofdstuk 4). Een wezenlijk onderdeel daarvan is het stimuleren van multidisciplinair samenwerken: ofwel tussen studenten vanuit verschillende opleidingen, ofwel door studenten van een bepaalde opleiding samen te laten werken met praktijkpartners uit andere sectoren. Studenten en andere betrokkenen kunnen vanuit hun eigen discipline bijdragen en oefenen met verschillende perspectieven die noodzakelijk zijn voor omgang met de complexiteit van stedelijke vraagstukken.

Vier voorbeelden zijn illustratief voor het bevorderen van multidisciplinaire samenwerking in het onderwijs en met de praktijk:

- I. Sinds 2021 organiseert het lectoraat Urban Innovation samen met collega-opleidingen van hogeschool Windesheim in Almere een hackathon, waarin studenten van verschillende opleidingen drie dagen op rij werken aan een oplossing voor duurzaamheidsvraagstukken uit de praktijk: *Zero Waste* (2021, 140 studenten) en *Reshape the Future* (2022, 180 studenten). In september 2023 is een hackathon gepland met opdrachten die betrekking hebben op de geplande Almeerse nieuwbouwwijk Pampus.
- II. In de onderzoeksprojecten van het lectoraat zijn expertise van verschillende vakgebieden van meerwaarde of noodzakelijk. We laten studenten van verschillende opleidingen daarin een deel voor hun rekening nemen, zodat zij kunnen ervaren welke bijdrage ze met hun kennis en competenties kunnen leveren en hoe het is om met bewoners en verschillende soorten praktijkpartners samen te werken. Op deze manier kunnen we studenten van verschillende opleidingen van hogeschool Windesheim en daarbuiten multidisciplinair samen laten werken aan vraagstukken in de wijk. Met het minorprogramma Applied Urban Innovation werken we aan de verdere ontwikkeling van passende onderwijsvormen.

- III. Praktijkvraagstukken in Almere en Lelystad vormen niet alleen de basis voor studentenopdrachten binnen onze eigen organisatie, maar ook voor samenwerking met andere onderwijsinstellingen. Momenteel werken we samen met de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam; en we verkennen verdere samenwerking met onder andere het ROC van Flevoland, voortgezet onderwijs en andere universiteiten. Deze verbinding in de onderwijskolom brengt studenten van verschillende instellingen van praktijk en wetenschappelijk onderwijs samen.
- IV. Met bedrijven, organisaties en mensen uit de stad delen we op verschillende manieren onze aanpak, kennis en ervaringen. Dat doen we in masterclasses en inspiratiesessies en we dragen bij aan de programmering van de talkshow *Op de rand van de Toekomst*. Tijdens deze bijeenkomsten delen we niet alleen wat we hebben geleerd, maar leggen we ook voor met welke vraagstukken we worstelen.

1.3 Onderzoek Urban Innovation

Sinds in september 2022 het lectoraat Urban Innovation is gestart, staat naast samenwerking en onderwijsontwikkeling tevens de ontwikkeling en uitvoering van onderzoek op de agenda. In lijn met de missie van hogeschool Windesheim⁸ beoogt het (praktijkgericht) onderzoek bij te dragen aan innovatie voor een duurzame en inclusieve nieuwe stad.

Innovatie, duurzaamheid en inclusief zijn termen waar niemand op tegen is, maar die wel vragen om verder verduidelijking. Die toelichting komt aan de hand van de vijf onderzoeksthema's van het lectoraat Urban Innovation – zie figuur 1.1. Ten eerste zet paragraaf 1.3.1 het dwarsthema **Welbevinden, welzijn en welvaart** uiteen. In paragraaf 1.3.2 komen drie thema's over de leefomgeving aan bod: **Gezond, Nabij en Circulair**. Als vijfde staat in paragraaf 1.3.3 een uiteenzetting van het dwarsthema **Leren, innoveren, doorwerking**.

1.3.1 Innovatie voor welbevinden, welzijn en welvaart

Voor de stad is innovatie: iets nieuws dat bijdraagt aan de leefomgeving en rekening houdt met de lokale context (zie hoofdstuk 2). Het uitgangspunt is daarbij dat innovatie bijdraagt aan maatschappelijke doelen en dat iedereen er nu en in de toekomst aan kan bijdragen en van kan profiteren: duurzaam en inclusief.

⁸ Windesheim, z.d.

Figuur 1.1: Onderzoeksthema's lectoraat Urban Innovation.

Teneinde deze duurzame en inclusieve innovaties in de stad te kunnen duiden wordt praktijkonderzoek gedaan naar vernieuwende praktijken in de wijk (zie ook hoofdstuk 4). Het doel van praktijkonderzoek van het lectoraat Urban Innovation is tweeledig:

- 1) om middels een ontwerpgerichte aanpak bij te kunnen dragen aan duurzame en inclusieve ontwikkeling van de straat, buurt, wijk en stad; en
- 2) om de voorbeelden, de innovaties, zichtbaar te maken en te delen met professionals en in het onderwijs.

Een vanzelfsprekende basisvraag is welke 'waarden' er zijn of door innovatie kunnen worden toegevoegd. Innovatie is dan wel een onzeker proces, maar dat betekent niet dat de ambitie of het beoogde resultaat onduidelijk hoeft te zijn. In tegenstelling: consensus over het doel en dus over de beoogde toegevoegde waarde kan het innovatieproces versnellen, maar is zeker geen vanzelfsprekendheid voor de noodzakelijke samenwerking in en/of tussen organisaties (zie hoofdstuk 4).⁹

Voor het dwars thema **Welbevinden, welzijn en welvaart** staat de vraag centraal: wat zijn waarden van innovatie in de stad? Dit onderzoeksthema heeft globaal betrekking op twee niveaus: wijk en organisatie.

Op wijkniveau is begrip nodig over de manier waarop waarden in de wijk kunnen worden bepaald. De Verenigde Naties probeert met de *Sustainable Development Goals* (SDG's) duurzame ontwikkeling wereldwijd bij te houden. Voor de stad is dan met name SDG 11 relevant: *Sustainable Cities and Communities*.¹⁰ Het voordeel van deze werelddoelen is dat veel overheden, bedrijven en organisaties hun doelen hiertegen afzetten. In Nederland zijn er 122 officiële SDG-gemeenten, waaronder Almere en Dronten.¹¹ De aanpak van SDG's is ook geïntegreerd in de Monitor Brede Welvaart¹² en als het gaat om gezondheidsindicatoren relateert bijvoorbeeld ook het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) aan de SDG's.¹³

Met bestaande dashboards en monitors zijn er dus veel gegevens voorhanden die betrekking hebben op de wijk en ook zijn toe te passen door gemeenten, dikwijls aangevuld met gegevens verkregen met eigen vragenlijsten.¹⁴ Tegelijkertijd blijft het beeld incompleet en onvolledig als de kwalitatieve duiding van die cijfers achterwege blijft. Een percentage groen zegt bijvoorbeeld niets over de kwaliteit van de vegetatie voor bijvoorbeeld het maken van een ommetje of voor het tegengaan van hittestress. Of: waar liggen vooral de kansen voor verbetering als de meerderheid van de volwassenen in een wijk niet voldoet aan de beweegnorm. Bij het opstellen van een situatieschets is het opportuun om duidelijk te maken hoe het staat met welbevinden, welzijn en welvaart op basis van de voorhanden zijnde cijfers, maar ook welke ingrepen, ontwikkelingen en processen lastig te meten zijn en welke aanvullende kwalitatieve informatie dus nodig is. Bovendien is het niet alleen nodig om inzicht te verkrijgen over wat werkt, maar ook over hoe het werkt, waarom het werkt en in welke situatie of context een bepaalde interventie, inspanning of maatregel heeft gewerkt.

Voor veel organisaties is het belangrijk om inzicht te hebben in de meervoudige waardecreatie die (mede) door hun toedoen wordt bereikt, om daarmee te laten zien op welke manier ze bijdragen aan zowel financiële, sociale als milieudoelen. We bestuderen bijvoorbeeld innovatie-ecosystemen en sociaal of circulair ondernemerschap. Een sprekend voorbeeld is Circuloco.

Op de Floriade realiseerden de initiatiefnemers van Circuloco een paviljoen dat geheel met hergebruikt materiaal is gerealiseerd. Ook na de Floriade moet dit paviljoen in bedrijf blijven en Circuloco beoogt verder bij te dragen aan circulair bouwen en een circulaire economie door de inzichten te delen en nieuwe initiatieven te starten en te ondersteunen. Interessant zijn ook organisaties uit de creatieve industrie, omdat ze een dubbele standaard hebben

⁹ Van der Voet & Stijn, 2021

¹⁰ Zie: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>

¹¹ VNG, z.d.; de VNG gebruikt hier de verkorte naam 'Global Goals'.

¹² CBS, 2022c

¹³ Zo is te vinden op de website (RIVM, z.d.).

¹⁴ Zie voor de steden in Flevoland Lelystad in *Zicht en Almere in Cijfers*.

circulo

voor zowel financieel als artistiek succes.¹⁵ Een andere interessante ontwikkeling voor meervoudige waardecreatie is de dynamiek, samenwerking en clustering tussen initiatieven die bijdragen aan maatschappelijke innovatie (welvaart, welzijn en welbevinden): het sociaal innovatie-ecosysteem.¹⁶ In relatie tot het realiseren van nieuwe wijken is het van belang grip te krijgen op bijvoorbeeld het circulaire bouwecosysteem in de regio, waarvoor ook initiatieven als de circulaire hub Oostervaart (Lelystad) en creatieve broedplaats Steiger 24 (Almere) interessant zijn.

1.3.2 Een duurzame en inclusieve leefomgeving: gezond, nabij en circulair

Voor het duiden van een duurzame en inclusieve leefomgeving wordt onderscheid gemaakt tussen drie, onderling verbonden, thema's: gezond, nabij en circulair. Dit zijn geen losstaande deelopgaven, maar thema's met onderlinge samenhang en wederzijdse beïnvloeding. De vraagstukken in de nieuwe stad zijn voorbeelden van wilde of ongestructureerde problemen: *wicked problems*.¹⁷ Dat maakt dat (praktijkgerichte) onderzoekers moeten kunnen omgaan met een complexe en ambigue werkelijkheid. Een systeembenadering kan hierbij helpen: een werkwijze om verschijnselen te bestuderen als een geheel, inclusief een onderlinge samenhang en een wisselwerking met de omgeving.

Een voorbeeld van de onderlinge overlap en beïnvloeding is dat de circulaire en gezonde leefomgeving niet los van elkaar staan. Het gaat bij circulair niet alleen om beter en schoner materiaalgebruik, maar ook ontwerp voor een gezond leefklimaat in en buiten woningen en gebouwen. Verder zijn er bijvoorbeeld bottom-up initiatieven uit de wijk die gericht zijn op het gezamenlijk vinden van circulaire oplossingen die tevens een bijdrage leveren aan de sociale cohesie, samenredzaamheid, empowerment, sociale steun en onderling vertrouwen in de wijk (sociale leefomgeving). Het gaat dan om vragen als hoe het aanwezige sociale kapitaal een bijdrage kan leveren aan zowel een circulaire als gezonde leefomgeving om daarmee meervoudige waarde te creëren. Naast gezondheidswaarde is er dan bijvoorbeeld ook sprake van sociale waarde, culturele waarde, economische waarde, ecologische waarde en/of esthetische waarde.

Binnen het thema nabije leefomgeving ligt de focus op de aanwezigheid, toegankelijkheid en nabijheid van voorzieningen. Dit is tegelijk nadrukkelijk onderdeel van een gezonde leefomgeving, omdat de bereikbaarheid en toegankelijkheid van wat mensen nodig hebben van invloed is op de (positieve) gezondheid. Een andere vorm van nabijheid is dat circulariteit vraagt om korte productie- en herproductieketens. De nabijheid van partijen en gebruikers

¹⁵ De 'artistieke wereld' maakt dikwijls ook de ongrijpbaarheid van waarde duidelijk. In februari van dit jaar kunsthondelaar Gamson die de scherven van het kapot gevallen glazen kunstwerk *Ballloon Dogs* wilde kopen.

¹⁶ OECD, 2021

¹⁷ Rittel & Webber, 1973

in zo'n keten is vaak cruciaal voor de ontwikkeling en dynamiek van circulaire ecosystemen. Bovendien levert de ontwikkeling van een circulaire economie kansen op voor werkgelegenheid in de nabijheid.

In het navolgende staat een afzonderlijke toelichting op de drie thema's: **Gezonde, Nabije en Circulaire leefomgeving**. Dit verduidelijkt het onderzoeksprogramma van het lectoraat Urban Innovation dat gaat over het verzamelen van voorbeelden en verhalen over innovatie voor een duurzame en inclusieve straat, buurt of wijk.

1) *Gezonde Leefomgeving*

Binnen het onderzoek van het lectoraat Urban Innovation is sprake van een gezonde leefomgeving als de leefomgeving:

- De positieve gezondheid van de gebruikers (bewoners en bezoekers; mensen, dieren en planten) bevordert, faciliteert en beschermt.
- De bewoners daardoor in staat stelt met de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen in het leven om te gaan en daarbij zoveel mogelijk de eigen regie te voeren (waar nodig met ondersteuning vanuit het eigen sociale netwerk).
- De natuur in staat stelt zich te herstellen tot een niveau dat de biodiversiteit en het ecosysteem in evenwicht is.

De thema's waarop binnen het lectoraat Urban Innovation de nadruk komt te liggen, zullen per buurt, wijk of stad verschillend zijn en per periode veranderen, maar in grote lijnen komt dit de komende periode voor de nieuwe stad concreet neer op:

- 1) Verbetering van het voorzieningenniveau (bijvoorbeeld woningen, scholen, winkels, cultuur, bedrijven, openbaar vervoersvoorzieningen, sport), waarbij de aandacht ook uit zal gaan naar de mogelijkheid om daar op de fiets of wandelend naar toe te gaan, zodat actief, schoon en geluidsarm vervoer wordt gestimuleerd.
- 2) Stimuleren van ontmoeten en sociale steun, zodat eenzaamheid, een gebrek aan onderling vertrouwen en sociale uitsluiting worden tegengegaan en de uitdagingen rondom een dubbele vergrijzing opgevangen worden.
- 3) Talentontwikkeling.
- 4) Behoud en versterking van het aanwezige groen, water en natuur als essentieel onderdeel van een prettige omgeving voor mensen, dieren en planten, bijvoorbeeld als stille of geluidsluwe plek, als ontmoetingsplek en voor het opvangen van overmatige hoeveelheden water en hitte.

Onderzoeksprojecten naar de 'gezonde leefomgeving' gaan bijvoorbeeld over hoe maatregelen in de fysieke en sociale omgeving kunnen helpen bij het verbeteren van de gezondheidsvaardigheden van bewoners. Met het project Participatief Natuurinclusief Ontwerp beogen we inzichtelijk te maken op welke manier een ontwerpaanpak mogelijk is waarin naast de stem van menselijke actoren ook de stem van niet-menselijke actoren, zoals dieren en planten, wordt meegenomen. Het doel is om op die manier beter te kunnen bijdragen aan het ontwerpen van een gezonde natuurinclusieve leefomgeving.

Een meer uitgebreide omschrijving over wat we binnen het lectoraat Urban Innovation verstaan onder een gezonde leefomgeving, met welke uitdagingen en ontwikkelingen we daarbij te maken hebben en wat dat betekent voor onze kennisontwikkeling is te lezen in hoofdstuk 3.

II) Nabije Leefomgeving

De nabije leefomgeving zet de vraag centraal in hoeverre het dagelijkse leven zich in de nabijheid kan voltrekken, bijvoorbeeld op 10 en 15 minuten loop- of fietsafstand. Nabijheid is daarbij zeer relatief en subjectief. Wat de één ervaart als 'in de buurt', kan voor de ander aanvoelen als '(te) ver weg'. De nadruk op nabijheid daagt uit om niet slechts na te denken over mobiliteit en bereikbaarheid, maar juist ook over de lokale activiteiten, werkgelegenheid en voorzieningen. In termen van nabijheid gaat het er niet om hoe snel men van A naar B kan reizen, maar om welke voorzieningen en activiteiten binnen een redelijke actieradius voorhanden zijn. Immers, niet meer maar juist minder mobiliteit zou het streven moeten zijn, zonder daarbij kwaliteit van leven te verliezen (in tegendeel).

Voor Flevoland als geheel is nabijheid een relevant thema. Flevoland kent een hoge uitgaande pendel van circa 50 procent, met name naar Amsterdam. Dagelijks zijn Flevolandse langer voor werk of studie onderweg dan Nederlanders gemiddeld. De uitgaande pendel is ruim tweemaal zo groot als de stroom werkenden die van buiten naar Flevoland reist voor werk of studie.¹⁸ Deze eenzijdige en grote pendel hangt nauw samen met de stedenbouwkundige opzet van de steden in Flevoland, door als 'slaapsteden' vooral te voorzien in woonfuncties.

Inmiddels is duidelijk dat dit een duurzame en gezonde samenleving niet bevordert en onder meer een grote CO₂-uitstoot als resultaat heeft. Ook voor de leefbaarheid in de wijken is een eenzijdige ontwikkeling tot woonfunctie niet wenselijk. Juist diversiteit in functies en gebruikers geeft de nodige reuring die een wijk of stad tot een aangename en dynamische omgeving maken. Daarnaast maakt het Flevoland economisch kwetsbaar en afhankelijk van fossiele brandstoffen. De enorme brandstofprijsstijgingen als gevolg van de oorlog in Oekraïne lieten dat pijnlijk zien. Bereikbaarheidsarmoede, het niet kunnen bekostigen van bijvoorbeeld de reiskosten naar het werk in Amsterdam, ligt dan in toenemende mate op de loer.¹⁹

Aandacht voor nabijheid gaat niet alleen over het bevorderen van lokale werkgelegenheid, zorg, cultuur en (hoger) onderwijs. Het gaat ook over lokale gemeenschapsvorming en sociale cohesie; over je verbonden voelen met de stad, wijk of buurt waar je woont, werkt en leeft. Daarnaast stimuleert nabijheid met actieve mobiliteit (fietsen en lopen) het dagelijks leven te organiseren, wat naast veel minder CO₂-uitstoot ook het bewegen en daarmee de gezondheid kan bevorderen.

Onderzoeksthema's in het kader van 'de nabije leefomgeving' zijn bijvoorbeeld gericht op de ontwikkeling van de 15-minutenstad gedachte; de ontwikkeling van Almere als bruisende stad met een passend cultureel aanbod; ontwikkeling van brede buurtscholen waarmee het lokale voorzieningenniveau en sociale cohesie worden verrijkt; en transformatie van bestaande wijken en gebouwen naar hedendaagse behoeften.

III) Circulaire leefomgeving

Circulair gaat om het beter gebruik maken van hulpbronnen. Dat houdt in dat de gebruikswaarde van grondstoffen en materialen maximaal wordt benut en dat de negatieve gevolgen door afval en voor het milieu worden beperkt.²⁰ Het concept van circulariteit sluit daarmee aan op de leidende definitie van duurzaamheid: "Als het om onze (economische en biologische) leefomgeving gaat, dan is het centrale vraagstuk hoe in de huidige behoeften te voorzien zonder dat daarbij de toekomstige generaties worden beperkt om in hun behoeften te kunnen gaan voorzien".²¹

Slimmer materiaalgebruik maakt dat minder nodig is en er langer mee kan worden gedaan. Daar stopt het nadenken over een circulaire leefomgeving niet: in lijn met de principes van de circulaire economie gaat het tevens over het ontwerp en de leefomgeving.²² Onderzoek naar de circulaire leefomgeving is dan ook in te delen langs drie lijnen:

- I. **Ontwerp** gaat over bouwen met minder verspilling, vervuiling en afval. Niet alleen tijdens de realisatie, maar juist ook gedurende de hele levenscyclus. Dat betekent ook dat beter wordt nagedacht over de functionaliteit van gebouwen, denk aan: veranderende woonbehoefte, herbenutten van flexwoningen, multifunctioneel gebruik en zorg en wonen in de wijk.
- II. **Ketens** gaat over het sluiten van kringlopen en de gevolgen voor bestaande en nieuwe bouw- en productieketens. Daarbij is de ontwikkeling van circulaire bouwecosystemen voorwaardelijk evenals beleidsambities voor circulair bouwen.
- III. **Leefomgeving**, het derde principe, behelst dat duurzame innovatie in dienst moet staan van de verbetering van de (leef)omgeving. Daarmee hangt het direct samen met gezondheid en nabijheid.

¹⁸ Economic Board Flevoland (2023) *Flevoland monitor 2023*.

¹⁹ Krabbenborg en Uitbeijerse (2023) *Een kwalitatieve studie naar bereikbaarheidsarmoede*, Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.

²⁰ Velzing et al., 2021

²¹ United Nations, 1987

²² Zie *Circulair Bouwen voor 2050 is meer dan 100.000 huizen alleen* (Velzing, 2023).

Voorbeelden van onderzoeksprojecten zijn de voorwaarden voor een ecosysteem waarin de agrarische sector en bouwsector samenkomen of de karakteristieken van het circulaire bouwecosysteem in Flevoland. Daarbij wordt onderzocht hoe betrokken bedrijven en organisaties van elkaar kunnen leren, met het oog op de doorwerking van circulaire bouwpraktijken. Dat past ook bij de wens om circulaire voorbeelden en verhalen te kunnen laten zien. Eén daarvan is het eerder genoemde Circuloco-pand, een Floriade-paviljoen dat is opgebouwd uit gebruikte bouwmaterialen. Hoe is voor dit project het bouwproces georganiseerd? Welke lessen zijn hieruit te leren? En hoe kunnen die lessen worden toegepast in andere en meer grootschalige (woningbouw)projecten? Die aanpak is te verbreden naar bijvoorbeeld de kansen die circulaire bouwprincipes bieden voor woningbouwcorporaties. Niet alleen in slimmer gebruik van materialen, maar ook vanwege de kansen voor slimmer ruimtegebruik en het bevorderen van de leefomgeving.

1.3.3 Leren, innoveren, doorwerking

Werken aan een gezonde, nabije en circulaire leefomgeving vraagt om innovatieve, stedelijke praktijken. Om tot die vernieuwing en innovatie te komen is gezamenlijk leren cruciaal. Dit leerproces moet helpen om de complexiteit van een vraagstuk, de context en mogelijke oplossingsrichtingen met elkaar te onderzoeken, uit te proberen en verder te brengen. Deze drie-eenheid is onderdeel van alle onderwijs en onderzoeksprojecten die vanuit het lectoraat Urban Innovation worden ondernomen: gezamenlijk leren om te komen tot innovatie en het stimuleren van de doorwerking daarvan in de praktijk (zie ook hoofdstuk 4).

Een belangrijk vehikel hierbij is de vorming van leerwerk gemeenschappen in relatie tot het onderzoek dat plaatsvindt. Het onderzoek 'Jongeren ontspannen en ontmoeten in Almere'²³ bestaat bijvoorbeeld uit twee pijlers. De eerste pijler is de kern van het onderzoek, waarin de behoefte van jongeren centraal staat om te ontspannen en te ontmoeten en het gebruik van de openbare ruimte en de voorzieningen in de stad daarbij. De tweede pijler is de leerwerk gemeenschap waarin praktijkpartners samen leren en reflecteren over hoe de onderzoeksbevindingen uit pijler één toe te passen in de eigen praktijk.

De leergemeenschap is zodoende een plek om te leren van de inzichten uit onderzoek, maar vooral ook van elkaar en elkaars ervaringen. Naast gezamenlijk analyseren en duiden van de onderzoeksresultaten, wordt met ontwerpgerichte methodiek gewerkt aan het omzetten van het onderzoek in concrete acties. Vervolgens worden deelnemende partners en bewoners gestimuleerd om deze acties in de praktijk te brengen, waarbij door middel van onderlinge intervisie en actieleren steun is voor de barrières en kansen die daarbij komen kijken. Daarbij zijn leren en innoveren onlosmakelijk aan elkaar verbonden, leren is nodig voor variatie aan concrete acties en middels selectie van die acties komen we tot innovatie.²⁴

1.4 Leeswijzer

Dit inleidende hoofdstuk presenteert het lectoraat Urban Innovation: samenwerking, onderwijsontwikkeling en (praktijk)onderzoek. Verder bestaat deze bundel uit drie essays die een persoonlijke visie geven op de leeropdracht van het lectoraat Urban Innovation.

In hoofdstuk 2 gaat Evert-Jan Velzing (lector Urban Innovation) in op innovatie in de nieuwe stad en wat karakteristiek is aan de nieuwe stad, met name in Flevoland. Vervolgens duidt hij het begrip innovatie in de context van duurzame en inclusieve stedelijke ontwikkeling. Met die duiding laat hij zien wat het belang is van verhalen en voorbeelden van innovatie in de nieuwe stad.

In hoofdstuk 3 bespreekt associate lector Ingrid Bakker de gezonde leefomgeving. Daarbij gaat ze in op de relatie tussen gezondheid en de leefomgeving en beschrijft ze een aantal relevante ontwikkelingen en uitdagingen waar Almere en Lelystad mee te maken hebben. Aan de hand daarvan bespreekt Ingrid wat ons binnen het Urban Innovation programma te doen staat als we samen een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad willen realiseren.

Associate lector Els Beukers stelt in hoofdstuk 4 de vraag centraal hoe stedelijke vernieuwingen landen binnen de praktijk. Veel stedelijke vernieuwingen, zoals pilots en experimenten blijken eenmalige oefeningen. Grote veranderingen blijven vaak uit. Hoe kan het proces van innovatie naar implementatie worden ondersteund? En welke rol heeft gezamenlijk leren daarbij?

²³ Het onderzoek 'Jongeren ontspannen en ontmoeten in Almere' wordt uitgevoerd vanuit het lectoraat Urban Innovation in de periode april 2023 – april 2025.

²⁴ Jacobs, 2009

Hoofdstuk 2

Innovatie in de nieuwe stad

Evert-Jan Velzing, lector Urban Innovation

2.1 De nieuwe stad

Wereldwijd woont al zesenvijftig procent van de bevolking in steden en ook de verdere bevolkingsgroei vindt vooral in steden plaats. De voorspelling is dat in 2050 bij benadering zeventig procent van de mensen in een stad woont.²⁵ Voor Nederland is het zelfs zo dat driekwart van de bevolking in stedelijk gebied woonachtig is.²⁶ Bovendien kan in een klein en dichtbevolkt land als Nederland verstedelijking niet los worden gezien van de invloed die steden hebben op de regio.²⁷

In het licht van dit toenemende absolute en relatieve belang van steden wordt het alleen maar belangrijker om te werken aan de leefbaarheid van straten, buurten en wijken in bestaande en nieuwe urbane omgevingen. De nieuwe stad is in het bijzonder interessant, omdat telkens op 'lege' stukken land nieuwe stadsdelen worden gerealiseerd en de bestaande stadsdelen zich ondertussen (her)ontwikkelen.

2.1.1 Een stad uit het niets

Er zijn in de wereldgeschiedenis tal van voorbeelden van nieuwe of geplande steden die in korte tijd gerealiseerd zijn. In de oudheid bouwden de Egyptenaren Memphis en Alexander de Grote stichtte verschillende steden waaronder Alexandria. Bekende hedendaagse voorbeelden zijn de stichting van nieuwe hoofdsteden zoals Washington DC (VS), Brasilia (Brazilië), Astana (Kazachstan), Nusantara (Indonesië) en de geplande nieuwe hoofdstad (New Administrative Capital) van Egypte.

Op Wikipedia staat een dynamisch overzicht van 'geplande steden'.²⁸ Sommige van deze steden bestaan niet meer of zijn gedecimeerd, andere werden onderdeel van bestaande steden en er zijn ook voorbeelden van steden die gestaag zijn blijven groeien. Verder waren en zijn er plannen voor grootschalige ontwikkeling van miljoenensteden – ingrijpende innovaties. Voor het eerdergenoemde Nusantara wordt een beoogd aantal van bijna 2 miljoen mensen genoemd;²⁹ en voor

²⁵ UNDESA, 2019

²⁶ PBL, 2015a. *De stad verbeeld – 12 infographics over de stedelijke leefomgeving*.

²⁷ PBL, 2021

²⁸ Wikipedia, 2023

²⁹ Tempo.com, 2022

de nieuwe hoofdstad van Egypte is de officiële verwachting dat er 6,5 miljoen mensen komen te wonen.³⁰ Dat is natuurlijk ook niet vreemd gezien het feit dat de mondiale bevolkingsomvang zo enorm veel groter is geworden. Nog even ter herinnering: in 1953 woonden er 2,5 miljard mensen op de aarde en nu (2023), 70 jaar later, zijn dat er 8 miljard.³¹

2.1.2 De nieuwe stad in Nederland

De hedendaagse voorbeelden van 'nieuwe steden' in Nederland ontleen hun bestaansrecht aan plannen van eind jaren '50 en begin jaren '60 van de 20^e eeuw. Die plannen kwamen er om de verwachte bevolkingsgroei te verspreiden zodat steden in de Randstad niet ongecontroleerd vol zouden lopen.³² In de Tweede Nota Ruimtelijk Ordening uit 1966 kwam de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijk Ordening met de term 'gebundelde deconcentratie', wat inhoudt dat de bevolkingstoename van grote steden werd gekanaliseerd naar zogenaamde 'groei-kernen' en 'overloopsteden'.³³ In meer abstracte bewoording zijn dit "plaatsen die in het kader van planologisch beleid tot een bepaalde omvang dienen uit te groeien".³⁴ Concreet gaat het vooral om plaatsen en steden die waren aangewezen om de bevolkingsoverloop uit de Randstad op te vangen.³⁵

De groei-kernen die in het verleden door het Rijk zijn aangewezen en zich ook daadwerkelijk als zodanig hebben ontwikkeld zijn Alkmaar, Almere, Capelle aan den IJssel, Duiven/Westervoort, Haarlemmermeer, Hellevoetsluis, Helmond, Hoorn, Houten, Huizen, Lelystad, Nieuwegein, Nissewaard, Purmerend en Zoetermeer.³⁶ Daarnaast was er sprake van groeisteden (Groningen, Breda, Amersfoort en Zwolle) en zijn er plaatsen die een substantiële groei kenden en waarvan op regionaal niveau ook die potentie werd benoemd (bijvoorbeeld Heerenveen, Emmen en Venlo).

De meeste van deze groei-kernen zijn dorpen die de laatste decennia uitgroeiden van overloopgebied tot plaatsen met een eigen karakter en in meer of mindere mate gericht op een nabijgelegen grote stad.³⁷ Opmerkelijke voorbeelden van groei-kernen zijn de geheel nieuwe steden Lelystad en Almere in de aangelegde provincie Flevoland. Beide steden zijn uit het 'niets' opgetrokken en kenmerken zich door steeds een nieuw gepland stadsdeel, met een eigen centrum en eigen bouwgeschiedenis.³⁸ Lelystad groeide sinds 1967 uit tot een stad met ruim 80 duizend inwoners; in Almere nam de bevolking vanaf 1976 toe tot ruim 220 duizend.³⁹

2.1.3 De toekomst van de nieuwe stad in Flevoland

Momenteel (2023) staan beide Flevolandse steden wederom voor een schaa sprong vanwege provinciale woningbouwafspraken van de huidige minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.⁴⁰ Deze blijvende drang en wens tot groei hangt vooral samen met de ruimte voor de ontwikkeling in bestaande wijken, inclusief het centrum, de verdere ontwikkeling van onder andere Oosterwold (Almere en Zeewolde) en Warande (Lelystad), en met de komst van een compleet nieuwe wijk: Almere Pampus. Op de langere termijn is de prognose dat Lely-

stad 120 duizend inwoners heeft⁴¹ en dat Almere de vijfde grootste stad van Nederland gaat worden met minimaal 300 duizend inwoners.⁴²

De (verdere) ontwikkeling van de stad en stedelijke omgeving gaat over de manier waarop het leven en de leefbaarheid veranderen. Er komen plekken bij en locaties verdwijnen of ze krijgen een nieuwe bestemming; bewoners verhuizen naar of uit de stad; er komen nieuwe bedrijven en ander werk; en de politiek en het bestuur veranderen. En ook voor wat niet verandert, geldt dat aanpassing en onderhoud noodzakelijk zijn. Infrastructuur en gebouwen vergen onderhoud, wat vanwege energie en grondstoffen- en materiaaltekort nu steeds meer op een circulaire manier gebeurt. Vanwege de economische dynamiek conformeren bedrijven zich telkens aan wisselende behoeften; het belang van meervoudige waarde creatie wordt steeds breder erkend. En veranderende bevolkingssamenstelling in buurten betekent dat zorg- en welzijnsorganisaties wendbaar moeten zijn.

Deze constante dynamiek maakt dat het nuttig en nodig is om nader in te zoomen op de vraagstukken die typerend zijn voor de Flevolandse nieuwe stad. Dat maakt meer duidelijk over de sociaalmaatschappelijke en economische praktijk in de bestaande en nieuwe aangelegde stedelijke omgeving. Het geeft ook inzicht in waar en welke innovatiekracht nodig is voor een vitale, prettige en gelukkige leefomgeving in nieuwe en bestaande wijken. In paragraaf 2.2 zet ik daarom de vier karakteristieke uitdagingen van de nieuwe stad uiteen.

Willen we voor iedereen waardevolle innovatie stimuleren dan draagt stedelijke vernieuwing bij aan publieke doelen, zoals de concrete uitdagingen van de nieuwe stad. In paragraaf 2.3 duid ik het begrip innovatie in de context van duurzame en inclusieve stedelijke ontwikkeling. Aan de hand van vier karakteristieken van de nieuwe stad schijnt paragraaf 2.4 licht op hoe bij te dragen aan een bloeiende stad. Op deze manier leid ik de opdracht voor praktijkgericht onderzoek van het lectoraat *Urban Innovation* in.

³⁰ Ali, 2021

³¹ UN, 2022

³² Van der Wouden et al., 2011

³³ *Ibidem*

³⁴ Van Dale, 2023a

³⁵ Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, 1974

³⁶ Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, 1976

³⁷ Zie Provoost, 2022

³⁸ Spoormans c.s. (2019) maakte een verhelderende analyse van de eerste periode van Lelystad.

³⁹ CBS, 2022b

⁴⁰ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2022

⁴¹ Dit is volgens het leidende scenario de prognose voor 2041 (Lelystad in Zicht, 2023).

⁴² O&S Almere, 2023; PBL/CBS, 2021

2.2 Karakteristieken van de nieuwe stad

Een recente ontwikkeling is dat een aantal gemeenten een alliantie smeedt tussen nieuwe steden met als doel de karakteristieken van deze groeikernen beter te kunnen duiden.⁴³ Deze 'groeigemeenten' vinden elkaar in de *New Towns*-alliantie. De groeikernen verschillen van omliggende meer traditionele gemeenten, maar delen juist weer een aantal kenmerken met elkaar.

Op basis van de geplande leefomgeving, de ontwikkelingen van de laatste decennia en de toekomstige verwachtingen is een viertal vraagstukken te onderscheiden voor de nieuwe stad:⁴⁴

- 1) de groei(on)mogelijkheden;
- 2) het benodigde aanpassingsvermogen;
- 3) de dubbele uitdaging van grootschalige bouw en onderhoud; en
- 4) de paradox van kwetsbare plekken in een economisch krachtig gebied.

De volgende vier paragrafen zijn een toelichting op deze karakteristieken, waarbij met name wordt ingegaan op Lelystad en Almere. In hoofdstuk 1 staat op welke manier het onderzoeksprogramma van het lectoraat *Urban Innovation* bijdraagt aan deze en andere vraagstukken in de nieuwe stad.

2.2.1 Groei(on)mogelijkheden

Vergeleken met andere steden is de bevolkingsdichtheid van de nieuwe stad relatief laag, zo ook voor de steden in Flevoland.⁴⁵ Lelystad is een middelgrote plaats met veel (nieuwe) natuur en onbebouwd gebied binnen de gemeentegrenzen; de bevolkingsdichtheid van 360 inwoners/km² maakt de uitgestrektheid duidelijk. In Almere is de bevolkingsdichtheid met iets minder dan 1700 inwoners per km² substantieel lager dan in steden met een vergelijkbare omvang zoals Eindhoven en Tilburg, waar de bevolkingsdichtheid ongeveer 2600 mensen per km² is.

Op basis van deze droge cijfers is de groeiprognoze dat de steden in Flevoland tot 2050 maar liefst vijftig procent meer inwoners krijgen niet verontrustend. In theorie zou er immers voldoende ruimte moeten zijn. De genoemde nieuwe steden pakken deze groeipotentie ook op. Tot 2030 is de verwachte groei jaarlijks 2 procent.⁴⁶ Er is een heldere ambitie om in Lelystad 1400 woningen per jaar te realiseren;⁴⁷ en de laatste vijf jaar komen er in Almere jaarlijks ruim 1700 woningen bij en de verwachting is dat deze groei de komende jaren voort blijft duren.⁴⁸ Almere bereikt dan overigens nog steeds niet de omvang die in 2008 werd verwacht.⁴⁹

Tegenover het groeikarakter en de theoretische uitbreidingscapaciteit staat wat het Planbureau voor de Leefomgeving enkele jaren terug typeerde als een spanning tussen verstedelijkingsplannen en inwoners die de suburbane kwaliteit waarderen.⁵⁰ Dit uit zich in een sentiment dat bewoners geen extra woningen willen in de eigen wijk en dat bouwen in het groen wordt ervaren als vloeken in de kerk.⁵¹ Omdat de groengebieden worden vereenzelvigd met het karakter van de stad is de acceptatie voor verdichting van de bestaande buurten beperkt. Daarnaast ligt veel ogenschijnlijk onbenut groen binnen of langs infrastructuur wat de mogelijkheid voor verdichting beperkt maakt.⁵²

De reflex van de nieuwe stad is kortom om voor het faciliteren van de groei te denken aan nieuwe buurten of wijken. De daadkracht die te zien is bij het plannen van nieuwe wijken of stadsdelen ontbreekt evenwel als het gaat om het benutten van de huidige lege plekken voor woningbouw. Er is ook een discrepantie tussen de ruime budgetten voor nieuw te ontwikkelen gebieden en de beperkte budgetten voor onderhoud, renovatie en transformatie van bestaande woongebieden. En dat terwijl de urgentie hoog is: wachtlijsten in de sociale huur, buurten met een slechte naam en starters die geen huis kunnen vinden en/of betalen. Of in andere woorden: een woningmarkt die uit balans is en niet kan wachten op geplande nieuwe wijken alleen.

2.2.2 Aanpassingsvermogen van de nieuwe stad

We spreken dan wel van nieuwe steden, de ontwerpen uit de jaren '60 en '70 van de 20^e eeuw zijn – in ieder geval deels – verouderd of aan vernieuwing toe. De polycentrische structuur, met in iedere wijk (kleinschalige) basisvoorzieningen, komt in de praktijk niet altijd uit de verf. De scheiding tussen werk, wonen en recreëren stamt uit een tijd waarin dit vanwege lawaai en verontreiniging wenselijk was. Die scheiding past niet bij moderne stadsontwikkeling waar het tegenovergestelde eerder het geval is. Het argument is dat verschillende functies elkaar juist kunnen versterken en daarom juist gemengd zouden moeten worden.⁵³

⁴³ *New Town Congres*, z.d.

⁴⁴ *Deze vierdeling is een constructie van de auteur op basis van gesprekken met bestuurders en directie van bedrijven en maatschappelijke organisaties in Flevoland en analyses op basis van onder andere Almere 2.0 (2020), het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL, 2015B), Reijndorp (2019), Provoost (2022) en De Vor (2023).*

⁴⁵ CBS, 2022a

⁴⁶ *Lelystad in Zicht, 2023: O&S Almere, 2023*

⁴⁷ *Gemeente Lelystad. Raadsakkoord 2022–2026.*

⁴⁸ *O&S Almere, 2022.*

⁴⁹ *De toenmalige minister van Volksgezondheid Ruimtelijke Ordening en Milieu voorspelde destijds dat Almere in 2030 een bevolkingsomvang van 350 duizend zou hebben (Cramer, 2008).*

⁵⁰ *PBL, 2015b. Nieuwe steden in de Randstad – Verstedelijking en suburbaniteit.*

⁵¹ *Zie bijvoorbeeld Coalitieakkoord Almere 2022–2026*

⁵² *Nicolaas, & Potezica, 2022*

⁵³ *Pols et al., 2009.*

Waar de opzet van verschillende kernen met elk een eigen centrum in theorie kan leiden tot nabijheid (toegankelijk en bereikbaar) van voorzieningen, is de praktijk in de nieuwe stad dat mede vanwege specialisatie en dus differentiatie van functies de afstand tussen voorzieningen groot is. Het gevolg is een sterke autoafhankelijkheid. Dat is een probleem omdat vanwege de toename van de bevolkingsdichtheid in steden andere mobiliteitsvoorzieningen nodig zijn om de druk op wegen en parkeren te kunnen beheersen en de toegankelijkheid voor iedereen te kunnen waarborgen. Daarbij speelt mee dat er juist behoefte is aan clustering van verschillende soorten functies: onderwijs, werk, winkels en recreatie. Naast dit vraagstuk omtrent de fysieke afstand is er in de nieuwe stad een paradox van veel ruimte voor voorzieningen en tegelijk een aanbod dat niet voldoet aan ieders behoefte.⁵⁴ Dat betekent concreet dat de voorzieningen er niet voor alle doelgroepen zijn.

Verder is het essentieel om te beseffen dat de nieuwe stad blijft veranderen. De substantiële groei in aantal woningen betekent dat er telkens groepen nieuwe bewoners bij zijn gekomen. Het is daarbij de vraag of iedere nieuwe generatie de ruimte heeft gekregen die ze nodig heeft. Daarnaast is de demografische prognose dat de 'grijze druk' (het aantal 65+'ers ten opzichte van de groep 20-65 jarigen) de komende decennia buurt voor buurt toeneemt.⁵⁵ Deze toename van de gemiddelde leeftijd leidt ook weer tot andere behoeften en het risico is dat de aansluiting op basisvoorzieningen voor bijvoorbeeld zorg en welzijn achterblijft. De mismatch tussen behoeften en voorzieningen kan nog eens versterkt worden door de komst van nieuwe wijken, omdat daarmee bestaande wijken voor gezinnen mogelijk minder aantrekkelijk worden.

Veranderende demografie en behoeften in de nieuwe stad zijn geen pleidooi om de oude planningsdoctrine zomaar van tafel te vegen. Bij de presentatie van de *Almere Principles* in 2008 werd ook expliciet benoemd dat de uitgangspunten uit de jaren '70 van de 20^e eeuw niet fundamenteel anders waren dan deze nieuwe ontwerpprincipes voor "een ecologisch, sociaal en economisch duurzame toekomst" van de stad.⁵⁶ Betaalbare woningen in een groene omgeving zijn nog steeds aantrekkelijk, maar die woonaantrekkelijkheid geldt niet op eenzelfde manier voor iedereen. Van belang is aanpassingsvermogen van zowel de planningsdoctrine voor nieuwe wijken als voor de inrichting van bestaande wijken. Blijven werken aan de nieuwe stad betekent dat de omgeving ruimte biedt aan alle bewoners en bezoekers, niet alleen om te wonen maar ook om te leven: studeren, werken, spelen, recreëren en ontmoeten.

⁵⁴ *Het niet aansluiten van voorzieningen op de behoeften is een belangrijke constatering uit het rapport Sociale Schaal-sprong (Almere 2.0, 2020).*

⁵⁵ *O&S Almere, 2023: Lelystad in Zicht, 2023.*

⁵⁶ *Feddes, 2008: de zeven Almere Principles zijn: 1) Koester diversiteit, 2) Verbind plaats en context, 3) Combineer stad en natuur, 4) Anticipeer op verandering, 5) Blijf innoveren, 6) Ontwerp gezonde systemen en 7) Mensen maken de stad.*

2.2.3 De dubbele bouwopgave

Nieuwe steden kampen met de uitdaging om zowel bestaande wijken te onderhouden en op te knappen als nieuwe wijken te realiseren. Dat geeft de mogelijkheid om nieuwe bouwprincipes toe te passen en bij te dragen aan ontwikkeling van huizen, bedrijven, voorzieningen en de leefomgeving. De dubbele bouwopgave vergt evenwel ook een dubbele investering.

Voor wat betreft de vernieuwing van de bestaande, relatief oudere wijken is er sprake van beperkte financiële middelen waarmee veel moeten worden gedaan.⁵⁷ Er zijn twee belangrijke opgaven. Ten eerste is er achterstallig onderhoud in de publieke ruimte en infrastructuur, waarbij in Almere en Lelystad bodemdaling een versterkend effect oplevert. Dat vergt ook een andere manier van werken voor steden die voornamelijk gewend zijn om nieuwe infrastructuur aan te leggen en nieuwe gebouwen te realiseren. Vanwege de korte tijdspanne waarin wijken werden gerealiseerd is er ten tweede grootschalige vernieuwing nodig. De oudere huizen kampen momenteel met een lage isolatiewaarde en dat vergt bijbehorende investeringen om mee te kunnen gaan in de noodzakelijke energietransitie – vanwege uitstoot én kosten.

Naast de onderhoudsopgave speelt dat de besturen van de Flevolandse steden veel nieuwbouw willen realiseren. Voor diverse groepen woningzoekenden is de urgentie hoog, omdat ze simpelweg geen geschikte of überhaupt geen woonruimte hebben. Het gaat bij deze bouwopgave dan ook niet alleen om het plannen van nieuwe buurten of wijken (zoals Pampus en Warande). Het gaat ook om het anders benutten van bestaande wijken om op korte termijn de nood voor woningzoekenden te verminderen.

De dubbele bouwopgave leidt tot spanning tussen enerzijds de urgentie van onderhoud en anderzijds de noodzaak om meer woningen te realiseren. Daarbij is de uitdaging om zowel deze kortetermijnbouwnoden te verlichten als rekening te houden met de leefomgeving. Circulariteits- of Cradle to Cradle-principes geven hiervoor houvast. Ze helpen om de toenemende grondstof- en materiaalstromen die in een stad worden verwerkt, gebruikt en afgedankt te begrijpen en te beheersen.⁵⁸ Naast slimmer gebruik van materialen door kringlopen te sluiten, gaat circulaire bouw onder andere over ontwerp voor toekomstbestendig wonen en ten behoeve van een gezonde leefomgeving – zie hoofdstuk 2.⁵⁹ Dat kan leiden tot een aanpak die zowel het huidige bouwprobleem verlicht als de flexibiliteit geeft om mee te bewegen met de toekomstige wensen voor wonen en leven.

2.2.4 Kwetsbare plekken in een sterke economie

Nieuwe steden worden als onderdeel gezien van belendende metropolen.⁶⁰ Veel groeikernen (zie paragraaf 2.1.2) liggen in de buurt van grote steden als Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Amsterdam. Zo vormt West-Flevoland (de gemeenten Lelystad en Almere) de oostflank van

de metropoolregio Amsterdam, één van de sterkste economische ecosystemen van Europa.⁶¹ Dat concurrentievermogen gaat over aspecten als de kwaliteit van instituties, infrastructuur en gezondheidszorg, (hoger) onderwijs en innovatiemogelijkheden.⁶²

Tegenover die metropoolregio's met een sterk concurrentievermogen staat dat West-Flevoland soms wordt getypeerd als de periferie van Amsterdam. Verschillende indicatoren maken ook de kwetsbaarheid van de nieuwe stad als overloopgebied voor grote steden zichtbaar. Een voorbeeld is de scheve woonwerkverhouding.⁶³ De helft van de werkenden in Flevoland heeft werk buiten de eigen provincie, met als gevolg dat er veel reisbewegingen zijn. Dit forensaandeel is hoger dan in veel andere provincies. Daarnaast is het aantal werkenden dat naar buiten de provincie reist tweemaal hoger dan mensen die buiten de provincie wonen en in Flevoland werken, wat betekent dat de werkgelegenheid in de provincie Flevoland aan de lage kant is. Bovendien is de economie in Flevoland vanwege het grote aandeel flexibele arbeid gevoelig voor een recessie en loopt de werkloosheid in dat geval relatief snel op.

Een ander punt van zorg is de kennisinfrastructuur. Ondanks dat er in 2010 in Almere een locatie kwam van de hogescholen Aeres en Windesheim is de totale omvang van kennisinstellingen in de provincie relatief gering. De bekommering gaat verder over de soms ontoereikende kwaliteit en toegankelijkheid van het onderwijs en de constatering dat het bedrijfsleven en onderwijs-/kennisinstellingen elkaar niet altijd goed weten te vinden.⁶⁴ Dat is zorgelijk omdat onderwijs- en kennisinstellingen naast het uitvoeren van onderzoek en onderwijs een belangrijke rol hebben in het verspreiden van kennis, beleidsontwikkeling en innovatie.⁶⁵ Onderwijs draagt voorts bij aan talent en tolerantie, waarbij de diversiteit die daarbij hoort de voedingsbodem is voor ideeën en creativiteit.⁶⁶ Het herhaaldelijk combineren van creativiteit en marktkansen leidt tot productieve creativiteit:⁶⁷ nieuwe concepten, nieuwe producten, nieuwe technologieën, nieuwe processen en organisatiemodellen, ondernemerschap, productiviteit en concurrentievermogen waarvan de stedelijke economie kan profiteren. Deze ontwikkelingen ontstaan niet uit het niets, kunnen niet zonder nauwe samenhang met (sociaal) ondernemerschap in de stad en zijn afhankelijk van bestaande structuren die niet eenvoudig veranderen.⁶⁸

⁵⁷ *Almere 2.0, 2020*

⁵⁸ *Velzing et al., 202*

⁵⁹ *Zie bijvoorbeeld Velzing, 2023; en voor het toepassen van de Cradle to Cradle-principes in de stad McDonough (2008)*

⁶⁰ *PBL, 2015*

⁶¹ *RCI, 2023*

⁶² *Ibidem*

⁶³ *De Vor, 2023*

⁶⁴ *Emmelot et al., 2020; Almere 2.0, 2020; De Vor, 2023*

⁶⁵ *Breznitz & Feldman, 2012*

⁶⁶ *Sutton, 2002; Jane Jacobs, 2011; Florida, 2012*

⁶⁷ *Jacobs, 2005.*

⁶⁸ *Edquist, 1997; Vermeulen, 2011*

2.2.5 Doorontwikkeling van de nieuwe stad

De vier hierboven beschreven vraagstukken maken duidelijk dat er voor de nieuwe stad sprake is van de mogelijkheden die er wel en niet zijn voor steeds verdere groei en uitbreiding, een noodzaak tot aanpassingsvermogen, een dubbele uitdaging van bouw en onderhoud van huizen, voorzieningen en infrastructuur, en de paradox van kwetsbare buurten in een economisch krachtig gebied in het midden van Nederland.

Daarnaast speelt er natuurlijk nog veel meer in de nieuwe stad, wijk, buurt en straat. Niet in de laatste plaats kampen we wereldwijd met ecologische uitdagingen als het verlies aan biodiversiteit, beheersen van stikstofkringloop, landgebruik en waterbeheersing.⁶⁹ Alhoewel dit technische vraagstukken zijn, kunnen ze niet worden opgelost zonder sociaalmaatschappelijke veranderingen en het aanpakken van vraagstukken als mobiliteits- of energiearmoede.

De nieuwe stad is dan wel nieuw, maar nooit af. De doorontwikkeling van de nieuwe stad vraagt om noviteiten, vernieuwing, bedenksels, snuffjes en (uit)vindingen: allemaal synoniemen van innovatie. Maar wat is dat dan, innovatie? En waartoe moet die innovatie dan dienen? Dat komt aan de orde in paragraaf 2.3. In paragraaf 2.4 behandel ik hoe we kunnen bijdragen aan een bloeiende stad en rond ik af met de opdracht voor het lectoraat Urban Innovation.

2.3 Innovatie: duurzaam en voor iedereen?

Een stad heeft een substantiële bevolkingsomvang en -dichtheid⁷⁰ en is steeds in ontwikkeling.⁷¹ De dynamiek van nieuw en vernieuwend betekent dat er sprake is van veel innovatie: de invoering van iets nieuws.⁷² Bedrijfskundigen en innovatie-economen voegen daaraan toe dat innovatie gaat over de invoering of implementatie van iets nieuws met toegevoegde waarde.⁷³ Een belangrijk uitgangspunt voor deze traditionele definitie van innovatie is de productieketen waarbij middels bewerking vanaf de delving van grondstoffen telkens door een andere partij waarde wordt toegevoegd. De *Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling* (OESO) maakt daarbij een onderscheid tussen a) nieuwe of verbeterende producten (goederen en diensten) en b) verbetering van processen.⁷⁴

Voor zowel nieuwe producten als nieuwe processen geldt dat er gradaties zijn in de omvang en uitwerking van innovaties. Er wordt in de innovatieliteratuur gesproken over een schaal van incrementele, radicale tot zelfs disruptieve veranderingen als het gaat om discontinuïteiten, systeemveranderingen, transities en transformaties.⁷⁵ Het is belangrijk om te beseffen dat verreweg de meeste innovaties kleine aanpassingen en verbeteringen zijn, die elkaar vaak ook opvolgen.

Veelal is er bij innovatie sprake van een nieuwe combinatie van wat er al bestaat,⁷⁶ met zowel technische als niet-technische aspecten.⁷⁷ Een park kan architectonisch en bouwtechnisch perfect ontworpen en gerealiseerd zijn, maar leidt niet altijd tot een passende plek voor ontspannen. Het gaat bij innovatie voorts om de 'perceptie'.⁷⁸ Wanneer in de ene stad bijvoorbeeld al een systeem van elektrische deelbakfietsen functioneert, dan is de toepassing in een andere stad door hetzelfde of een ander bedrijf nog steeds te typeren als innovatief.

Zoals doorschemert in de algemene definitie is alleen een bedrijfskundige benadering van innovatie en toegevoegde waarde te smal voor het veelvoud aan activiteiten die waarde toe kunnen voegen in de stad. Alvorens in te gaan op mogelijkheden van innovatie in de stad (paragraaf 2.4), is het daarom nodig om de veranderende kijk op innovatie toe te lichten. Hoofdstuk 4 gaat daarnaast uitgebreid in op de doorwerking van stedelijke vernieuwing.

2.3.1 Van bedrijfsdoelen naar welvaart, welzijn en welbevinden

De besproken tweedeling van innovatie in producten (goederen + diensten) en processen is in lijn met het gegeven dat innovatie traditioneel wordt verbonden met bedrijven, de financiële prestaties van bedrijven en economische groei.⁷⁹ Innovatiebeleid was dan ook lange tijd synoniem aan industrie- of bedrijvenbeleid;⁸⁰ en nog steeds zijn bedrijven de focus van het ministerie van Economische Zaken en Klimaat – en wordt dat waarschijnlijk ook gezien als de primaire taak van dit ministerie.

Toch zijn niet-economische aspecten door de jaren heen op verschillende momenten benoemd als innovatiedoel. Het ging dan vaak om nevenfacetten van bedrijfsactiviteiten zoals het effect op het milieu of (internationale) arbeidsomstandigheden.⁸¹ Er is ook al lange tijd aandacht voor onderzoek naar de gevolgen van innovatie.⁸² Innovatie pakt immers niet altijd voor iedereen goed uit en is niet altijd een succes. Ten eerste is de financiële toegevoegde waarde onzeker, met name op langere termijn. Zo kan de behoefte aan bedrijfsruimte verminderen, waardoor de waarde van vastgoed kan dalen. Ten tweede levert innovatie niet

⁶⁹ Rockstrom et al., 2009; Rockstrom et al., 2015

⁷⁰ UN, 2020

⁷¹ Zie onder andere Jane Jacobs (1970) en Florida (2012).

⁷² Van Dale, 2023b

⁷³ e.g. Nelson & Winter, 1982; Utterback, 1996; Tidd & Bessant, 2018; Breznitz, 2021

⁷⁴ Zie Oslo Manual (OECD/Eurostat, 2018)

⁷⁵ Utterback, 1996; Christensen, 1997

⁷⁶ Schumpeter, 1934

⁷⁷ Jacobs, & Snijders, 2008; Van der Ven et al., 1999.

⁷⁸ Rogers, 2003.

⁷⁹ Velzing, 2013

⁸⁰ Dankbaar & Velzing, 2013; Velzing, 2013

⁸¹ Velzing, 2013

⁸² Het Rathenau Instituut doet hier al ruim 35 jaar onderzoek naar.

per se voor iedereen wat op. Extra woningen realiseren voor jongeren betekent voor anderen minder groen in de wijk. Een veiligere auto is mogelijk onveilig voor andere deelnemers in het verkeer. Bij extremere voorbeelden zijn de langtermijneffecten uitgesproken negatief en is er sprake van *destructive creation*.⁸³ Een voorbeeld van innovatie met een destructieve kant is het *fast fashion*-model dat voor modeketens economisch waardevol is, maar tevens leidt tot sociale en milieuproblemen in de productieketen. Of de duizenden additieven die de eigenschappen van kunststoffen verbeteren, maar hergebruik van die kunststoffen belemmeren. En recent zien we nieuwe soorten drankverpakkingen om statiegeld op kleine flesjes en blikjes te vermijden, met als gevolg dat zwerfafval blijft bestaan.

Teneinde de bijdrage van vernieuwingen beter te kunnen duiden ging het aan het begin van dit millennium in de beleidsvorming concreet over maatschappelijke en sociaaleconomische aspecten van innovatie.⁸⁴ Gaandeweg dit millennium gingen de Europese Commissie en Nederland innovatie ook expliciet verbinden aan maatschappelijke missies en een andere insteek van het innovatiebeleid. Dit andere innovatiebeleid betekent dat het innovatiebeleid niet alleen tot doel heeft een bijdrage te leveren aan economische groei, maar juist ook aan maatschappelijke doelen – wat ‘missies’ zijn gaan heten.⁸⁵

Benoemen van ‘missies’ of publieke doelen kan een krachtige stimulans zijn voor innovatie. Dat geldt ook voor innovatie in de stad. Een aandachtspunt is evenwel dat missiebeleid voornamelijk van bovenaf en technologie gedreven is en dat er te weinig oog is voor de sociaal-maatschappelijke praktijk.⁸⁶

2.3.3 Inklusiviteit en duurzame innovatie

De bredere bewustwording over het doel van innovatie vraagt een paradigmaverandering over hoe innovatie te waarderen. Het gaat bij duurzaamheid bovendien niet enkel om de huidige waarde, maar ook om wat we in de toekomst nog kunnen bereiken.⁸⁷ Terugkomend op de definitie van innovatie als iets nieuws dat waarde toevoegt is het daarom nodig om te bespreken wat die duurzame waarde dan precies is als het gaat om maatschappelijke innovatiedoelen. Dat vraagt eveneens om een breed perspectief op welke actoren – ook niet bedrijven – een rol spelen bij innovatie, wat zij beogen en wie daar wel en niet van profiteren. Iedere entiteit kan immers met nieuwe producten en diensten komen of de manier van werken veranderen. Daarnaast zijn tal van mensen betrokken bij de totstandkoming van innovaties. Uiteindelijk profiteren mensen op verschillende manieren wel en ook niet van de veranderingen.

⁸³ Soete, 2013

⁸⁴ De OECD agendeert de sociale aspecten van innovatie sinds het begin van dit millennium (OECD, z.d.). In Nederland werden een aantal maatschappelijke thema's toegevoegd aan het innovatiebeleid (Velzing, 2013).

⁸⁵ Frenken et al., 2021; Mazzucato, 2018

⁸⁶ Dankbaar et al., 2020; Kirchherr, et al., 2023

⁸⁷ United Nations, 1987

Als we rekening houden met al deze aspecten dan kunnen we spreken van inclusieve innovatie: het najagen van innovatie die bijdraagt aan ecologische en sociale doelen en rekening houdt met de lokale context.⁸⁸ Het uitgangspunt is dan dat iedereen kan profiteren van innovatie. De nadruk ligt bij publicaties over inclusieve innovatie evenwel grotendeels op bedrijven en markten.⁸⁹ Het gaat dan bijvoorbeeld over betaalbaarheid en bereikbaarheid van goederen en diensten of het ondersteunen van lokale ondernemers. Het concept inclusieve innovatie sluit daarmee niet per se aan op de eerdergenoemde 'brede maatschappelijke doelen'.

Maatschappelijke doelen zijn echter wel nodig voor de stad, omdat daarmee de richting van innovatie valt te sturen naar wat bijdraagt aan een duurzame en inclusieve leefomgeving. Bovendien kan inclusiviteit niet los worden gezien van een duurzame (leef)omgeving. Om de kans op waardevolle innovaties voor iedereen te verhogen, dient het stimuleren van innovatie daarom te zijn gerelateerd aan publieke doelen, zoals de uitdagingen van de nieuwe stad. Welke perspectieven komen samen wanneer we innovatie in de nieuwe stad beschouwen? Op welke manier blijft het werkbaar als we met zo veel rekening houden? En hoe kunnen we meer inzicht krijgen in innovatie in de nieuwe stad en hoe dat bijdraagt aan de leefomgeving voor iedereen?

2.4 Innovatie en de stad

Niemand is tegen het bijdragen aan duurzaamheid, inclusie en innovatie voor een stad. Sterker nog: het is voor een vitale, prettige en gelukkige leefomgeving voorwaardelijk om rekening te houden met ecologische en sociale facetten. Zoals beschreven in paragraaf 2.2 heeft de nieuwe stad daarnaast een viertal specifieke kenmerken die om aandacht vragen:

- 1) de groei(on)mogelijkheden;
- 2) het benodigde aanpassingsvermogen;
- 3) de dubbele uitdaging van grootschalige bouw en onderhoud; en
- 4) de paradox van kwetsbare plekken in een economisch krachtig gebied.

Het aanpakken van dergelijke stedelijke vraagstukken vraagt om actie op fysiek en sociaal gebied, om stedelijke innovatie dus. Het bereiken van meer welbevinden, welzijn en welvaart valt evenwel niet te garanderen. Innovatie is niet eenvoudig, kent geen eenduidige antwoorden en vergt ervaring en routine van de betrokken organisatie(s).⁹⁰ Het is een evolutionair proces dat op verschillende manieren en momenten wordt beïnvloed, waarvoor het nodig is om tegelijk zowel aandacht voor de omgeving als voor de organisatie te hebben. Dat alles maakt dat de uitkomst onzeker is en niet voor iedereen ook per definitie waardevol.

De onzekerheid en ambiguïteit van innovatie in de stad vergen dat er ten eerste afstemming nodig is over het precieze doel van innovatie wanneer we het definiëren als iets nieuws dat leidt tot verbetering van het welbevinden, het welzijn en de welvaart, zonder belemmerend te zijn voor anderen in de (leef)omgeving. Een tweede vereiste is dat betrokkenen 'lenig' zijn en een stapsgewijze aanpak kiezen die tussentijdse aanpassing mogelijk maakt. In een inherente complexe omgeving als de stad is er onduidelijkheid over de richting van ontwikkelingen en de gevolgen zijn nooit volledig te overzien. Om daar grip op te krijgen is het nodig om de ontwikkeling te beschrijven en te onderzoeken vanuit verschillende invalshoeken om daarmee het vraagstuk behapbaar te maken. En naast het uitpluizen van de verschillende aspecten is het ten derde zaak om telkens van een afstand te reflecteren op de ingezette ontwikkelingen.⁹¹

2.4.1 Innovatie in de nieuwe stad

Hoe kan werken aan de genoemde duurzame en inclusieve innovatie in de nieuwe stad er dan uitzien? De beschreven overwegingen over innovatie geven houvast om interventies te beschrijven. Het begint met na te gaan op welk schaalniveau de interventie is gericht (straat, buurt, wijk of stad), wie er bij betrokken zijn en wie primair verantwoordelijk is. De tweede stap is het beantwoorden van de vraag welk ecologisch, sociaal of economisch doel wordt beoogd, om ten derde te achterhalen wat het concrete doel is en van wat voor verandering(en) sprake is:

- Innovatie in product en of dienst(verlening) of een combinatie daarvan;
- Innovatie in kernproces of ondersteunende activiteiten.

Vervolgens is de vraag: Waar draagt de innovatie aan bij? Om dan ook na te gaan: Wie profiteren ervan? Wie niet? En op welke manier? En tot slot is de vraag: Hoe kan het innovatieproces worden gestimuleerd?

Laten we een aantal voorbeelden van vraagstukken in de nieuwe stad langslopen aan de hand van de vier karakteristieken uit paragraaf 2.2: 1) groei(on)mogelijkheden, 2), aanpassingsvermogen 3) de dubbele bouwopgave en 4) kwetsbaarheid. Een winstwaarschuwing: dit illustreert eerder de moeilijkheden dan dat het over duidelijke oplossingen gaat.

⁸⁸ Chataway et al., 2013; Klingler-Vida et al., 2022

⁸⁹ Mortazavi et al., 2021

⁹⁰ Zie boeken over innovatiemanagement van bijvoorbeeld Jacobs & Snijders (2008), Buijs (2012), Tidd & Bessant (2018) of Trott (2017).

⁹¹ Etzioni, 1987.

@siprof_siprof

I) Groei: een nieuwe wijk met ruimte voor iedereen

Bij het plannen van 'de nieuwe wijk' voor de verdere groei van de stad neemt ontwerp een belangrijke plaats in. In het ontwerpproces van nieuwe wijken worden technische en juridische voorwaarden samen met de behoeften van bewoners en gebruikers vertaald naar eisen voor de bouw van huizen, voorzieningen en de ruimtelijke inrichting. Bij het inventariseren van die behoeften en eisen is het gebruikelijk om een compleet beeld te construeren van alle mogelijke actoren en regelgeving.⁹² Het gaat dan bijvoorbeeld om behoeften zoals ruimte om te spelen of ruimte voor winkels, werk en natuur. Relevante richtlijnen zoals het bouwbesluit of parkeernormen zijn bepalend voor de randvoorwaarden.

Het zal duidelijk zijn dat de uitdaging is om dergelijke factoren goed af te wegen zodat de nieuwe wijk voor alle bewoners en bezoekers een fijne plek wordt. Daarbij weten echter niet alle groepen zich evenredig te vertegenwoordigen in hun behoefte aan ruimte, denk aan: kinderen, dakloze mensen of natuur. Bovendien zijn technische eisen vaak eenduidig, maar zijn behoeften van bewoners en gebruikers niet altijd evident en spreken ze elkaar in verschillende gevallen ook tegen. Dat ervaart bijvoorbeeld ook het Leger des Heils bij het realiseren van voorzieningen voor opvang, of de zorgorganisatie Philadelphia bij het realiseren van woon- en dagbestedingslocaties. Het is eenvoudig om aan te geven hoeveel vierkante meter er nodig is en welke indeling en (basis)voorzieningen een gebouw zou moeten hebben. De eisen over de beste locatie in de wijk en het samenleven met de buurt zijn echter lastiger om te vatten en vaak ambigue, maar essentieel voor een succesvol samengaan en een welkomgevoel in de wijk.

Beleidsmakers en projectontwikkelaars kunnen deze complexiteit goed onderkennen, maar dan zijn er nog geen bruikbare afwegingskaders. En hoe zorgen we ervoor dat financiële en technische uitdagingen na verloop van tijd niet de overhand krijgen en sociaalmaatschappelijke doelen (weer) op een zijspoor belanden? Gemeenten, bedrijven en organisaties die de stad maken moeten onderkennen dat het rekening houden met behoeften en participaties van gebruikers niet een eenmalige exercitie is, maar telkens terugkomt. Verder gaat het bij nieuwe wijken niet om één innovatie, maar om een veelvoud van nieuwe ontwikkelingen: circulaire huizen of keukens zijn voorbeelden van productinnovaties; bij het ontwerp beter rekening houden met behoeften is innovatie van het proces.

II) Aanpassingsvermogen: nieuwe plannen en de gebruiksruimte

De nieuwe stad is een tekentafelstad. Dat resulteert in geplande ruimte voor de inrichting van benodigde voorzieningen. In het stratenplan van Lelystad en Almere is bijvoorbeeld de gescheiden infrastructuur voor auto's, openbaar vervoer en fietsers duidelijk te herkennen. Tegelijk verandert het ontwerp van bestaande wijken door nieuwbouw en leidt de groei van de stad tot meer vervoersbewegingen. Dat komt bijvoorbeeld tot uiting in het centrumgebied van Lelystad en Almere, waarvoor de vraag is hoe dit toegankelijk en bereikbaar blijft voor iedereen.

⁹² Moussalt et al., 2011.

Een concreet voorbeeld is de ontwikkeling van de nieuwe campus – onderwijs en studenten-huisvesting – van hogeschool Windesheim in Almere.⁹³ Dat kan een voorbeeldproject zijn voor de overwegingen om circulaire bouw wel of niet toe te passen. Welke definitie van 'circulair' gebruiken architect, aannemer en opdrachtgever? En waar en op welke manier zijn circulaire principes toegepast? Het is eveneens de vraag hoe een toekomstbestendig ontwerp te maken voor een onderwijsgebouw. Het bouwen van een campus in het centrum leidt verder tot allerlei andere praktische vraagstukken. Voor wat betreft de leefomgeving is de uitdaging om de wensen van bestaande en toekomstige bewoners en gebruikers samen te laten komen. In dezelfde leefomgeving wordt de bestaande ruimte door en voor meer gebruikt dan nu het geval is. Er is behoefte aan meer en andere ruimte voor ontmoeten, parkeernormen veranderen, er is plek nodig voor deelmobiliteit en de vraag is hoe centrumvoorzieningen zoals het station bereikbaar blijven voor iedereen.

Als het bestaande verandert dan vraagt dat om allerlei innovatie. De genoemde voorbeelden gaan over andere of vernieuwde producten en/of dienstverlening. Het adequaat toepassen gaat eveneens om andere gewoonten en procedures. Bovendien moeten deze innovaties niet alleen economisch haalbaar zijn, maar ook bijdragen aan welzijn en welbevinden van bestaande en nieuwe bewoners, gebruikers en bezoekers van de stad – inclusieve innovatie dus.

III) De bijdrage van de sociale woningbouw aan de dubbele bouwopgave

Woningbouwcorporaties spelen een voorname rol bij de dubbele bouwuitdaging in de nieuwe stad: renovatie en bouw van nieuwe woningen. Ruim een kwart van de Flevolandse huizen zijn sociale huurwoningen en voor nieuwbouw geldt de richtlijn dat het aandeel sociale huur minimaal 20 procent is.⁹⁴ Het toepassen van de principes uit de circulaire economie biedt een kans om de dubbele bouwopgave samen met uitdagingen omtrent onder andere materiaalschaarste en veranderende wooneisen het hoofd te bieden.⁹⁵ Bovendien heeft circulaire bouw ook de potentie om beter te kunnen bijdragen aan de woon- en leefomgeving. Voor flexwoningen die tijdelijk op een terrein kunnen staan betekent het bijvoorbeeld dat deze niet alleen eenvoudig zijn weg te halen, maar dat de huizen of bouwelementen ook een passende volgende bestemming krijgen. Het toepassen van circulaire ontwerpprincipes houdt in dat infrastructuur, huizen en voorzieningen eenvoudiger zijn te modificeren aan veranderende behoeften in de omgeving.

⁹³ *Gedurende de planning en bouw van de nieuw campus van hogeschool Windesheim is het lectoraat Urban Innovation opdrachtgever voor een verscheidenheid aan studentenprojecten over praktijkvraagstukken die relevant zijn voor de ontwikkeling van de campus. Dit is een vruchtbare samenwerking met diverse opleidingen en de andere betrokkenen. Algemene informatie is te vinden op de website van de gemeente Almere (Almere, z.d.)*

⁹⁴ Provincie Flevoland, 2021.

⁹⁵ Velzing, 2023.

De technische voordelen zijn misschien evident, een andere manier van werken is dat niet. Een analyse van de rol van woningbouwcorporaties bij het realiseren van circulaire bouw maakt de complexiteit van factoren duidelijk die bij het realiseren van circulaire bouw samenkomen.⁹⁶ Circulair ontwerpen vereist een aanpak voor architecten en aannemers, maar vergt ook dat corporaties als opdrachtgever andere vragen stellen. Inkoopmedewerkers kunnen mogelijk niet meer terecht bij bestaande partners en moeten nieuwe contacten aangaan en nieuwe afspraken maken over prijs en levering. Op verschillende fronten is een andere manier van werken nodig. Het kunnen aanpassen van (woon)functies en het waardebehoud van materialen betekent dat andere financiële ratio's en investeringsoverwegingen nodig zijn. De kortetermijnurgentie van verantwoordelijkheden zoals veiligheid en achterstallig onderhoud maakt evenwel vaak dat het langetermijnbelang van circulair bouwen en onderhoud minder urgent lijkt. En het is vooralsnog onduidelijk op welke manier circulaire bouw onderdeel gaat zijn van de prestatieafspraken die gemeenten, corporaties en huurdersorganisaties maken over sociale woningbouw.

In theorie kan circulair bouwen bijdragen aan de dubbele bouwopgave van onderhoud en nieuwe buurten. De praktijk laat evenwel zien dat een grootschalige toepassing van circulaire principes niet zomaar tot stand komt. Praktijkgericht onderzoek en het delen van verhalen en voorbeelden kan daarbij helpen. Maar de vraag is ook hoe betrokken bouwpartners te betrekken in het leren en innoveren. En uiteindelijk: Op welke manier valt slim ontwerp voor materiaalgebruik en functionaliteit te combineren met het bijdragen aan een leefbare buurt?

IV) Waardevol werk

Alleen maar onderdeel zijn van een land of regio met een sterk concurrentievermogen is onvoldoende om de kwetsbaarheid van een stad te ondervangen. Ik heb in deze tekst inmiddels herhaaldelijk benadrukt dat een nieuwe stad meer is dan alleen wonen en dat bijvoorbeeld de nabijheid van werk en andere voorzieningen een belangrijke factor is voor een bloeiende stad. Waardevol werk gaat natuurlijk niet enkel om werk in commerciële sectoren, het belang van sectoren als zorg, welzijn en onderwijs kan niet genoeg worden benadrukt. Bovendien is wat we zien als waardevol werk een individuele overweging van mensen zelf.

⁹⁶ Met dank aan Marieke Venselaar die voor het lectoraat Urban Innovation vooronderzoek deed naar circulair bouwen voor de sociale woningbouw in Flevoland.

Nieuwe steden zijn zich bewust van het economische belang van sterke clusters of sectoren, maar zijn tegelijkertijd zoekende naar waar ontwikkelingskansen liggen. Daarbij speelt ook dat bij duurzaam en inclusief innovatiebeleid publieke doelen horen zoals bijdragen aan de energietransitie of een circulaire economie. Relevante onderzoeksonderwerpen zijn dan de diverse initiatieven die onder andere de bouwopgave in de nieuwe stad koppelen aan kansen voor de ontwikkeling van een regionaal circulair ecosysteem. Het bedrijventerrein Oostervaart (Lelystad) wordt geprofileerd als een circulaire hub⁹⁷ en De Steiger (Almere) als een broedplaats voor creatieve circulaire economie.

Het één is evenwel nog niet het ander. Aan de aanbodkant is de productiviteit van de landbouw relatief hoog en aan de vraagkant is er een aanzienlijke bouw- en renovatieopgave.⁹⁸ Dit betekent niet dat er een toeleverings- en productieketen is om in materialen en halffabricaten te voorzien. Betrokkenen zien het ontsluiten van het lokale circulaire bouwecosysteem als een voorwaarde om circulaire toepassingen breder te implementeren en op te schalen. Zonder acceptatie en organisatorische inbedding is adoptie van nieuwe technologieën kansloos. De circulaire, mobiliteits- en energietransitie zijn daarom net zo goed sociaal als technisch – zie hoofdstuk 3.

Om na te gaan wat de bijdrage is van bedrijvigheid en sterke economische clusters aan publieke doelen is een breder perspectief nodig op wat van waarde is. Want op welke manier wordt ondernemerschap ook waardevol voor iedereen in de leefomgeving? Het gaat om individuele waardering van werk. De waarde die wordt nagejaagd verschilt voorts ook per bedrijf of organisatie. Het versterken van een stedelijk economie die bijdraagt aan een duurzame en inclusieve stad kent geen simpel noch eenduidig antwoord.

2.4.2 Urban Innovation: bijdragen aan een bloeiende stad

De continue groei die de nieuwe stad typeert geeft haar een per definitie vernieuwend karakter in de zin van bedenken, ontwerpen, plannen en realiseren van buurten en wijken. Innovatie past bij het karakter van de nieuwe stad, omdat bewoners en werkenden gewend zijn aan nieuwe initiatieven, experimenteren en de onduidelijkheid die daarmee gemoeid is. Dat is na 50 jaar niet weg. De situatie is evenwel dat de nieuwe stad inmiddels een middelgrote en grote stad is, waarin niet meer alles nieuw is en dus ook stadsvernieuwing opportuun is. Kijk maar rond in Lelystad of Almere.

Het is niet zo simpel dat innovatie in de nieuwe stad een eenvoudig proces is van idee, naar ontwerp tot realisatie en verdere opschaling. Het vergt een stapsgewijze benadering waarbij gedurende het proces aanpassingen gedaan kunnen worden. Niet alleen bij het plannen en realiseren, maar juist ook wanneer de nieuwe wijk of stad af lijkt te zijn – wat natuurlijk nooit

⁹⁷ MAC3PARK, 2023

⁹⁸ De Vor, 2023

het geval is. Er is in een stad immers sprake van een dynamische en complexe werkelijkheid waarin veel afhankelijkheden onduidelijk zijn en daarmee beperkt voorspelbaar. Denk bijvoorbeeld aan het veranderde ruimtegebruik voor wonen, werken en winkelen. Of aan de grondstof- en materiaalstromen die een stad ingaan, er worden verwerkt, gebruikt en afgedankt. Het gaat voorts over zowel bestaande als nieuwe bewoners en bezoekers.

De dynamiek maakt het niet eenvoudig om het te hebben over innovatie in de nieuwe stad, omdat er geen eenduidig antwoord te geven is op wat het doel is en hoe daar te komen. Naast bouwtechnische en economische vraagstukken, is de vraag hoe die nieuwe plannen uitwerken en in hoeverre er sprake is van een bloeiende stad en een ontwerp voor een vitale, prettige en gelukkige leefomgeving.⁹⁹ We kunnen die vragen niet afdoen met de vaststelling dat het bij complexe systemen zoals een stad niet mogelijk is om ontwikkelingen op de langere termijn te voorspellen.¹⁰⁰ Er is juist meer begrip en daarom praktijkgericht onderzoek nodig naar de ontwikkeling van de nieuwe stad.

Praktijkgericht onderzoek voor de nieuwe stad is een actieve aanpak waarbij in samenwerking met de praktijk – bewoners, bedrijven, maatschappelijke organisaties en bestuurders – het doel is om de buurt of wijk niet alleen te begrijpen, maar om ook bij te dragen aan innovatie die van waarde is voor alles en iedereen die de ruimte in die buurt gebruikt.¹⁰¹ Praktijkgericht onderzoek naar wat er gebeurt in de nieuwe stad leidt tot begrip over hoe innovatieprocessen verlopen. Deze reflectie en mogelijkheid om gedurende het proces te leren draagt dan bij aan waardevolle oplossingen: welbevinden, welzijn en welvaart voor iedereen. We jagen dan duurzame en inclusieve innovatie na.

In het najagen zit dat er overeenstemming kan zijn over het doel, maar ook dat innovatie een onzeker proces is. Maar let op! Het is een proces dat niet per definitie succesvol is. Het is een balanceract. En die act moeten we in de vingers krijgen en delen, want kennis, kunde en creativiteit helpen om de kans van slagen van het innovatieproces te verhogen. Als dat lukt dan dragen we gezamenlijk bij aan innovatie voor een duurzame en inclusieve stad.

De opdracht van het lectoraat Urban Innovation is om daartoe innovatievoorbeelden en -verhalen uit de nieuwe stad te verzamelen en te initiëren – hoe dat plan eruit ziet staat in hoofdstuk 1.

Met dit praktijkgericht onderzoek kunnen we leren, begrijpen en delen wat er gebeurt en zo bijdragen aan waardetoevoeging voor de stad: welbevinden, welzijn en welvaart voor iedereen.

⁹⁹ Zie voor een beschouwing over de gelukkig stad bijvoorbeeld Montgomery (2013).

¹⁰⁰ Mitchell, 2009

¹⁰¹ Dit sluit aan bij de definitie die Hajer c.s. geven van urbanisme: "Efforts to understand patterns of urbanization combined with the wish to help create thriving cities".

Hoofdstuk 3

Gezonde Leefomgeving in de Nieuwe Stad

Ingrid Bakker, associate lector Gezonde Leefomgeving

Met het ontwikkelen en delen van kennis over een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad wil ik, als associate lector bij het lectoraat Urban Innovation, een bijdrage leveren aan nieuwe steden zoals Almere en Lelystad als fijne, leefbare en gezonde steden om in te wonen, te werken en te verblijven. Een prettige plek voor alle 'gebruikers': zowel voor mensen als voor dieren en planten. Nu en in de toekomst.

Ik voel de urgentie me te richten op het brede palet aan fysieke en sociale factoren in de leefomgeving die van invloed (kunnen) zijn op de 'positieve gezondheid'. Op zowel factoren die de gezondheid kunnen bevorderen, faciliteren als beschermen. Ik wil me daarbij focussen op factoren die van belang zijn voor de nieuwe stad. Ik wil niet alleen inzicht krijgen in wat werkt, maar vooral ook hoe het werkt en in welke context het werkt als we een gezonde leefomgeving voor iedereen willen realiseren.

Een grote uitdaging is om zicht te krijgen op wat mensen, planten en dieren als een fijne, leefbare en gezonde leefomgeving ervaren. Deze is anders voor verschillende groepen (denk bijvoorbeeld aan kinderen versus ouderen) en verandert voortdurend onder invloed van ontwikkelingen zoals klimaatverandering, energie- en grondstoffentekorten en veranderende overheidsbemoedigen. Zo zien we dat bij een deel van de mensen de focus van de auto verschuift naar fietsen en wandelen, maar is dat bij een groot aantal anderen niet het geval. Worden groen en biodiversiteit enerzijds steeds meer op waarde geschat, maar staat de gezondheid van de natuur meer en meer onder druk door andere belangen. Krijgen diversiteit en inclusie meer aandacht, maar neemt de kansongelijkheid nog steeds verder toe.

Het realiseren van een gezonde nieuwe stad die tevens duurzaam, toekomstbestendig en inclusief is, vraagt telkens om een passende aanpak. Door de diversiteit aan 'gebruikers' en 'contexten' is dit geen 'one size fits all'-aanpak. Het vraagt om een doorontwikkeling van denkwijze, werkwijzen en competenties. Kortom, om een proces van innovatie in de ontwikkeling van een gezonde stedelijke leefomgeving.

In dit hoofdstuk ga ik, na een introductie over de relatie tussen gezondheid en de leefomgeving voor mens en natuur, in op de uitdagingen, ontwikkelingen en oplossingsrichtingen voor het realiseren van een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad zoals Almere en Lelystad.

3.1 Gezondheid en de leefomgeving

Gezondheid is een groot goed en inwoners en bezoekers van een stad willen er dan ook gezond kunnen verblijven om te wonen, werken, leren, recreëren en te ontmoeten. Aandacht voor de leefomgeving is belangrijk als het gaat om de gezondheid van mensen, omdat deze de gezondheid kan bevorderen, faciliteren en beschermen.¹⁰²

3.1.1 Brede benadering van gezondheid: positieve gezondheid

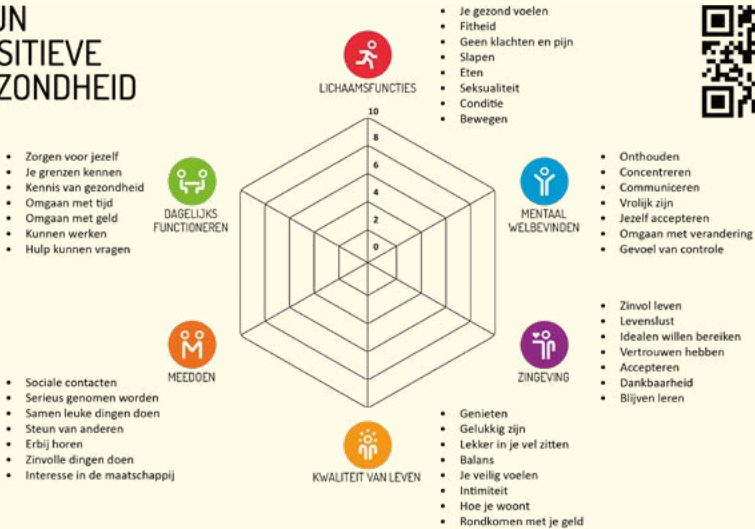
Het concept 'positieve gezondheid' (zie figuur 3.1 en kader), dat in 2011 door Machteld Huber is geïntroduceerd,¹⁰³ wordt in Nederland, maar ook daarbuiten, breed omarmd als de manier om naar de gezondheid van mensen te kijken. Positieve gezondheid stelt een betekenisvol leven en de eigen kracht van mensen centraal en benadert gezondheid als het vermogen om veerkrachtig te zijn en aan te kunnen passen en de regie op het eigen leven te voeren. Mensen worden hiermee aangesproken op hun vermogen tot actie en zelfbeschikking. Over hoe iemand de eigen gezondheid ervaart en of iemand vaardigheden heeft ontwikkeld om de uitdagingen van het leven aan te kunnen. Die gezondheidsbeleving is van veel factoren afhankelijk, bijvoorbeeld van hoe iemand zich voelt in contact met buurtgenoten, of iemand voor zichzelf kan zorgen, zichzelf kan blijven ontwikkelen, het gevoel heeft aan zinvolle dingen mee te doen, kan genieten en gelukkig is, of iemand zich eenzaam voelt of lichamelijk actief is of niet. Al die factoren zijn samengebracht tot zes dimensies: factoren die betrekking hebben op de lichaamsfuncties, het mentaal welbevinden, de zingeving, de kwaliteit van leven, het meedoen in de maatschappij en op het dagelijks functioneren.

De definitie van positieve gezondheid is: "Het vermogen zich aan te passen en een eigen regie te voeren in het licht van de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven."¹⁰⁴

¹⁰² Reudink et al., 2016.

¹⁰³ Huber et al., 2011.

¹⁰⁴ Huber, 2012.

Ik mis iets dat voor mij belangrijk is: _____

Figuur 3.1 Gespreksinstrument ('spinnenweb') Positieve Gezondheid, versie 2.0
(Bron: Stichting Institute for Positive Health).

Er is wel een aantal kanttekeningen bij de conceptualisering van 'positieve gezondheid' te plaatsen. Zo speelt bijvoorbeeld de vraag of iedereen in potentie wel in staat kan zijn zelf de regie te voeren over de eigen gezondheid. Mogelijk is het goed om ook het (kunnen) benutten van steun uit het eigen sociale netwerk (bijvoorbeeld familie, vrienden en buurtgenoten) hierin te betrekken. Een andere kanttekening is dat met de zes dimensies van positieve gezondheid nagenoeg het hele leven tot 'gezondheid' behoort en daarmee ook als zodanig doorgetrokken zou kunnen worden richting het werkgebied van de zorg, wat tot verdere overbelasting van het zorgstelsel kan leiden. Deze kanttekening is ook van belang als het gaat over het realiseren van een gezonde leefomgeving: dat is niet een opdracht die uitsluitend kan worden neergelegd bij de zorg of het sociale domein (zie paragraaf 3.3.2). Een laatste te noemen kanttekening is dat de positieve gezondheid van groepen mensen niet meetbaar is. Het getoonde 'spinnenweb' (figuur 3.1) is een gesprekstoel waarmee een beeld kan worden verkregen van de positieve gezondheid van een individu, maar is niet geschikt om veranderingen binnen groepen mensen

te meten. Daarom is het bijvoorbeeld niet mogelijk na te gaan welke interventie of maatregel in de leefomgeving bijdraagt aan de positieve gezondheid van de bewoners van een buurt of wijk.

3.1.2 Relatie tussen leefomgeving en gezondheid

De leefomgeving kan de gezondheid van mensen zowel positief als negatief beïnvloeden. Denk bij het negatief beïnvloeden aan zaken als een slechte luchtkwaliteit, gevaarlijke situaties die stress veroorzaken, gebrek aan schaduwplekken op hete dagen of geluidsoverlast. Denk bij positieve beïnvloeding aan een leefomgeving die bijvoorbeeld het sporten, bewegen en ontspannen stimuleert door meer en aantrekkelijker ‘gebruikersgroen’ of aan voorzieningen in de wijk die het ontmoeten, spelen en het consumeren van gezonde voeding stimuleren. Daarnaast kan de leefomgeving de gezondheid van mensen ook faciliteren (mogelijk maken) door ervoor te zorgen dat deze bijvoorbeeld goed begaanbaar, toegankelijk, aantrekkelijk en veilig is.

Ter illustratie van hoe maatregelen in de leefomgeving van invloed kunnen zijn op de zes dimensies van positieve gezondheid kan gedacht worden aan: het aanleggen van veilige fietspaden voor het beïnvloeden van ‘lichaamsfuncties’, het verminderen van geluidsoverlast voor een verbetering van het ‘mentaal welbevinden’, het vergroten van het aanbod van onderwijs gericht op een leven lang ontwikkelen ten behoeve van ‘zingeving’, het aanpakken van de veiligheid in de buurt voor een betere ‘kwaliteit van leven’, het stimuleren van sociale contacten met buurtgenoten voor een hogere score op ‘meedoen’ en het verbeteren van het winkelaanbod voor het ‘dagelijks functioneren’.

Kortom, door maatregelen te treffen die bijdragen aan een gezondere leefomgeving wordt gewerkt aan de (positieve) gezondheid van de bewoners en bezoekers.

3.1.3 Wat is een gezonde leefomgeving?

Het is niet eenvoudig om in één zin te beschrijven wat een gezonde leefomgeving is. Naast het zijn van een breed begrip, zeker als de relatie wordt gelegd met positieve gezondheid, speelt ook mee dat veel professionals en bewoners andere ideeën hebben bij wat (voor hen) een gezonde leefomgeving is.

Denk bijvoorbeeld aan een leefomgeving:

- ... die voor iedereen toegankelijk is, ook voor mensen met een beperking of ouderen,
- ... die een gezonde leefstijl mogelijk of zelfs gemakkelijker maakt,
- ... die het stressniveau verlaagt en de mentale gezondheid verbetert,
- ... die het gezondheidspotentieel van kwetsbare groepen verbetert,
- ... waarin mensen zich welkom, gerespecteerd en gewaardeerd voelen,
- ... die bijdraagt aan maatschappelijk welbevinden,
- ... die door de aanwezigheid van groen en water zorgt voor verkoeling op hete dagen.

Uit deze opsomming, die verre van compleet is, valt op te maken dat een gezonde leefomgeving zowel fysieke als sociale elementen omvat die van invloed kunnen zijn op de gezondheid.

Met betrekking tot de gezonde fysieke leefomgeving kan de openbare ruimte een passende afbakening zijn: het geheel van alle voor publiek vrij toegankelijke ruimten zoals straten, pleinen, parken, parkeerplaatsen, buurtcentra, winkelcentra, bus- en treinstations, sportvelden, etcetera. Niet alleen de aanwezigheid, maar ook de bruikbaarheid, nabijheid en de toegankelijkheid van die openbare plekken zijn van invloed op de kwaliteit van de leefomgeving. Als de openbare ruimte van goede kwaliteit is, kan dit een positieve invloed hebben op de gezondheid van de gebruikers. Denk bijvoorbeeld aan plekken waar mensen gestimuleerd worden om te bewegen en mogelijkheden voor recreatie en ontspanning hebben. Deze plekken kunnen het welbevinden van mensen positief beïnvloeden, een gunstige bijdrage leveren aan de veiligheid(-beleving) in een buurt of wijk, de sociale interactie van mensen onderling bevorderen en ervoor zorgen dat bewoners sterker betrokken raken bij hun buurt.

De fysieke leefomgeving speelt ook een belangrijke rol in de gezonde sociale leefomgeving: het kan de sociale cohesie versterken en een buurt, wijk of stad creëren waarin zoveel mogelijk mensen meedoen. Hoewel er persoonlijke verschillen in voorkeuren en behoeften bestaan, levert het actief meedoen aan de samenleving een belangrijke bijdrage aan iemands eigenwaarde. Andere kenmerken van een gezonde sociale leefomgeving zijn bijvoorbeeld een goede 'samenredzaamheid' van een gemeenschap, oog hebben voor elkaar en zorgen voor sociaal toezicht en sociale veiligheid. Onderlinge verbondenheid en sociaal contact worden gezien als essentiële onderdelen van een gezonde leefomgeving, als manier om eenzaamheid te voorkomen en je gezien en gehoord te voelen. Daarnaast biedt sociaal contact een waardevol sociaal kapitaal: een netwerk waarop gebouwd kan worden, bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligerswerk, wat ten goede komt aan de samenredzaamheid van een gemeenschap. Sociaal contact met mensen die anders zijn voorkomt onwenselijke bubbels en scheidslijnen. Onbekend maakt immers onbemind. Het zorgt voor wederzijds begrip en onderlinge solidariteit en dus voor sociale cohesie.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Raad voor Volksgezondheid & Samenleving en College van Rijksadviseurs, 2022.

Middels langjarige discussies met het veld (experts van uit wetenschap, beleid en praktijk) formuleerde het RIVM in 2021 de volgende definitie van een gezonde leefomgeving:¹⁰⁶

Een gezonde leefomgeving is een leefomgeving die als prettig wordt ervaren, die uitnodigt tot gezond gedrag en waar de druk op de gezondheid zo laag mogelijk is. Meer concreet is een gezonde leefomgeving een leefomgeving die:

- uitnodigt tot bewegen, spelen en sporten, en schoon en veilig is; fietsen, wandelen en openbaar vervoergebruik stimuleert en zorgt voor goede bereikbaarheid;
- ervoor zorgt dat mensen elkaar kunnen ontmoeten;
- rekening houdt met de behoeften van de (toekomstige) bewoners en specifieke bevolkingsgroepen (kinderen, ouderen, chronisch zieken, gehandicapten, lagere inkomensgroepen);
- een goede milieukwaliteit (geluid, lucht, bodem, externe veiligheid) heeft;
- voldoende groen, natuur en water en aandacht voor klimaatadaptatie heeft;
- gezonde en duurzame woningen heeft;
- een aantrekkelijke en gevarieerde openbare ruimte heeft;
- een gevarieerd aanbod aan voorzieningen (bijvoorbeeld woningen, scholen, winkels, cultuur, bedrijven, openbaar vervoersvoorzieningen, sport) heeft.

Omdat de definitie van het RIVM geen nadrukkelijke koppeling maakt met positieve gezondheid, wordt niet inzichtelijk gemaakt hoe het werken aan een gezonde leefomgeving volgens deze definitie leidt tot 'positieve gezondheid' van mensen.

Wat kan helpen om de relatie tussen positieve gezondheid en de leefomgeving inzichtelijk te maken is het zogenoemde Bolkmodel voor Positieve Gezondheid en Leefomgeving. Het Louis Bolk Instituut heeft met het Bolkmodel een uitbreiding van de gesprekstoel (het spinnenweb) van Positieve Gezondheid ontwikkeld (zie figuur 3.2 en 3.3). Op basis van dit model, dat wordt aangeraden in de Landelijke nota gezondheidsbeleid 2020–2024,¹⁰⁷ in een buurt of wijk. De bedoeling is om door alle betrokkenen samen het Bolkmodel met de zes dimensies voor Positieve Gezondheid en Leefomgeving in te vullen (zie figuur 3.3).

Naast aandacht voor de gezondheid van mensen is het ook belangrijk aandacht te hebben voor de gezondheid van de natuur. Mens en natuur zijn beide onderdeel van de leefomgeving. Zij beïnvloeden elkaar. Aandacht voor een gezonde leefomgeving voor zowel mens als natuur is er nog

¹⁰⁶ De Jongh et al., 2021.

¹⁰⁷ Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2020.

© Louis Bolk Instituut

Figuur 3.2 Visualisatie van de integrale verbinding tussen leefomgeving en Positieve Gezondheid van bewoners en doelgroepen. (Bron: Louis Bolk Instituut)

**Integraal model voor
Positieve Gezondheid en Leefomgeving: invulvoorbeeld**

© Louis Bolk Instituut

Figuur 3.3 Voorbeeldinvulling Bolkmodel: integraal model voor Positieve Gezondheid en Leefomgeving op verschillende schaalniveaus. Van binnen naar buiten: straat, wijk, stad. (Bron: Louis Bolk Instituut)

maar beperkt. Veelal staat de gezondheid van de mens centraal. Zo ook in de definitie van het RIVM en in het Bolkmodel. Om ook rekening te houden met dieren en planten is het belangrijk de aandacht te verbreden.

Kortom, een definitie voor een gezonde leefomgeving gericht op de brede benadering van positieve gezondheid voor mensen, dieren en planten is er niet, maar de besproken definities, dimensies en visualisaties helpen bij het voeren van het gesprek over hoe te werken aan de uitdagingen van een gezonde leefomgeving.

3.2 Uitdagingen en ontwikkelingen voor een gezonde leefomgeving

Naast het hebben van inzicht in de relatie tussen gezondheid en de leefomgeving is het ook belangrijk te weten wat de huidige uitdagingen en ontwikkelingen zijn. Deze uitdagingen geven focus en de ontwikkelingen de kaders voor de te beantwoorden kennisvragen en mogelijke oplossingsrichtingen.

3.2.1 Landelijke uitdagingen en ontwikkelingen

Inwoners verschillen van elkaar en hebben verschillende behoeften ten aanzien van een gezonde leefomgeving. Een alleenstaande oudere heeft andere behoeften dan een gezin met vier jonge kinderen of pubers. Voor laaggeletterden of digitaal niet-vaardigen kan ook een andere oplossing voor het beter toegankelijk maken van zorgvoorzieningen nodig zijn dan voor mensen die hier geen problemen mee hebben. Naast verschillen in behoefte heeft ook niet iedere leefomgeving hetzelfde vertrekpunt. Stadswijken in het centrum hebben waarschijnlijk geen gebrek aan winkels, maar mogelijk wel minder parken en sportvelden. Daarentegen hebben wijken aan de rand van steden juist vaker wat meer groen, meer sport- en speelruimte en een minder groot aanbod aan bijvoorbeeld kledingwinkels. Om de gelijke kansen op gezondheid te stimuleren voor iedereen, ongeacht de buurt, wijk of stad waar iemand woont, is maatwerk nodig: wat is er voor dit gebied of bij deze groep inwoners, meer, minder of anders nodig om juist op deze plek in te zetten op een gezonde leefomgeving?

Een belangrijke voorwaarde voor een goed en gezond leven is het hebben van een dak boven het hoofd en een plek om op jezelf te kunnen zijn. Het grote tekort aan woningen leidt bij veel mensen tot gezondheidsklachten.¹⁰⁸ Ook vanuit de jeugdzorg gaan geluiden op dat het aantal problemen binnen de jeugdzorg drastisch zou afnemen als jongeren eerder het huis uit zouden kunnen. Er wordt daarom landelijk ingezet op het realiseren van een groot aantal extra woningen.¹⁰⁹ Deze woningen worden gerealiseerd in zowel bestaande woongebieden, wat leidt tot verdichting van

¹⁰⁸ Hochstenbach, 2022.

¹⁰⁹ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2022(a).

de fysieke leefomgeving, als ook in nieuwe woongebieden. Die nieuwe gebieden vragen naast nieuwe woningen ook om andere investeringen zoals voorzieningen, openbaar vervoer en fiets- en wandelvoorzieningen. Bij verdichting is er sprake van een afname en een intensiever gebruik van de openbare ruimte, waarbij aandacht voor behoud van een goede kwaliteit van die ruimte essentieel is. Vooral de mentale gezondheid van mensen kan door verdichting onder druk komen te staan.¹¹⁰ Onder andere doordat mensen meer stress kunnen ervaren als ze te dicht op elkaar wonen en verblijven. Daarnaast geldt dat als de openbare en groene ruimte, evenals de ruimte op of aan het water, sterker bebouwd wordt, het risico bestaat dat er minder mogelijkheden voor bewegen, ontspannen en ontmoeten zal zijn, waardoor de mogelijkheden voor sociale contacten in de buurt zullen afnemen en eenzaamheid kan toenemen. Verdichting biedt echter ook kansen voor de gezondheid: als naast het aantal woningen ook het voorzieningenniveau verhoogd wordt en afstanden daardoor verkleind worden, kan dat leiden tot een verbetering van de bereikbaarheid en bijvoorbeeld tot meer fietsen en wandelen.

Er zal naast aandacht voor een gezonde leefomgeving ook rekening moeten worden gehouden met de enorme uitdagingen die liggen in zaken zoals de klimaatadaptatie, de energietransitie en natuurherstel voor onder andere de biodiversiteit om een toekomstbestendige leefomgeving te creëren. Al deze ambities en opgaven zullen moeten worden geïntegreerd en bieden als het ware 'koppelkansen' (zie ook paragraaf 3.3.2).

Als bijvoorbeeld bij het plaatsen van zonnepanelen en windmolens voor meer duurzame energie ook aandacht is voor de ervaren esthetiek van de leefomgeving en bewoners betrokken worden, heeft dat invloed op de gezondheid van mensen. Als omwonenden kunnen meeprofiteren van de opbrengst van deze energietransitie, zou dit een bijdrage kunnen leveren aan het tegengaan van energiearmoede. Dat geldt ook als nieuwe of bestaande woningen beter worden geïsoleerd.

Ook het integreren van een gezonde leefomgeving binnen de opgaven rondom het herstellen van de natuur en de biodiversiteit is goed te beargumenteren.

Groen in de leefomgeving is belangrijk voor de leefbaarheid en draagt bij aan de mentale en fysieke gezondheid van mensen. Zowel in als om het stedelijk gebied zijn plekken van rust en ruimte voor beweging nodig. Tegelijkertijd helpt meer stedelijk groen de uitdagingen op het gebied van klimaatadaptatie (hittestress, wateroverlast, droogte) aan te gaan.^{111, 112, 113} Naast positieve effecten kan de natuur ook negatieve effecten op de gezondheid van mensen hebben. Denk bijvoorbeeld aan blauwalg in zwemwater en teken op de hei en in het bos. Voor een gezonde leefomgeving voor dieren en planten speelt het herstel van de biodiversiteit een grote rol. Hiervoor zullen de condities voor de verschillende soorten dieren en planten in het stedelijk gebied dringend verbeterd moeten worden.

Dat er in binnen het gemeentelijke beleid in Nederland steeds meer en breder aandacht is voor een gezonde leefomgeving is mede te danken aan de komst van de Omgevingswet. De Omgevingswet is erop gericht een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit te realiseren en in stand te houden. Op basis van deze wet, die per 1 januari 2024 in werking treedt, moet elke gemeente een omgevingsvisie opstellen om te komen tot een integrale benadering van de leefomgeving.¹¹⁴ Dit vraagt van de gemeenten een grote verandering in de manier van werken ('systeemwereld'), wat een van de redenen is geweest dat de inwerkingtreding van deze wet een aantal keren is uitgesteld. Naast bestuurders en beleidsmakers krijgen met de komst van deze wet ook maatschappelijke organisaties, professionals en burgers meer mogelijkheden om hun visie op een gezonde leefomgeving te geven en daar invulling aan te geven ('leefwereld'). De wet moet ervoor zorgen dat bij het maken van beleid met betrekking tot de leefomgeving beter rekening wordt gehouden met al die visies.

In stukken van de Nationale Omgevingsvisie¹¹⁵ staat genoemd dat de landelijke overheid streeft naar een gezonde, schone en veilige leefomgeving voor mens, dier en plant als inclusieve, sociale gemeenschappen, waarin iedereen de kans heeft om deel te nemen aan het maatschappelijke leven en er genoeg mogelijkheden voor sociale interactie voor jong en oud zijn. De opgave is de gezondheid van onze leefomgeving zodanig te verbeteren dat negatieve omgevingseffecten in 2050 naar een verwaarloosbaar laag niveau zijn gebracht en de leefomgeving mensen idealiter verleidt om anderen te ontmoeten en maatschappelijk te participeren.¹¹⁶

Zowel in de uitvoeringsagenda van de Nationale Omgevingsvisie¹¹⁷ als in de Landelijke Nota Gezondheidsbeleid 2020–2024¹¹⁸ zijn ambities gesteld die betrekking hebben op een gezonde en natuurinclusieve leefomgeving waarbij gewerkt wordt vanuit een *Health in All Policies*-benadering. Dit betekent dat gezondheidsvraagstukken vanuit een breed perspectief worden aangepakt en de verschillende domeinen worden overstegen. Zo is in de Landelijke Nota Gezondheidsbeleid de ambitie geformuleerd dat in 2024 gezondheid een vast onderdeel zal uitmaken van de belangenafweging in ruimtelijk beleid en dat bij landelijke en decentrale beleidsontwikkeling er meer verbinding tussen het fysieke en het sociale beleidsdomein zal zijn.

¹¹⁰ Beenackers et al., 2018.

¹¹¹ Boezema & Donkers, 2022.

¹¹² Legg, 2021.

¹¹³ Pörtner et al., 2022.

¹¹⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/03/14/groen-licht-eerste-kamer-invoering-omgevingswet-op-1-januari-2024>.

¹¹⁵ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2022(a).

¹¹⁶ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2029.

¹¹⁷ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020.

¹¹⁸ Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2020.

In de kamerbrief van 6 april 2021¹¹⁹ zetten de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV) uiteen hoe ze via het Programma Gezonde Groene Leefomgeving, later het programma Gezonde Leefomgeving genoemd, de betrokken landelijke, regionale en lokale partijen willen ondersteunen in de ambitie om gezondheid meer integraal en volwaardig te betrekken in het beleid op het gebied van de (inrichting van de) fysieke leefomgeving. In de kamerbrief geven VWS en LNV ook aan dat een gezonde en leefbare omgeving niet bestaat zonder natuur. Er bestaat daarbij een grote synergie tussen de inspanningen gericht op gezondheid en de natuur en het herstellen van de biodiversiteit. Onder andere in de noodzaak om verschillende beleidssectoren en maatschappelijke actoren te verbinden en samen te laten werken. Het RIVM en ZonMw zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van het programma Gezonde Leefomgeving (mei 2023 t/m december 2025). Platform31, Pharos en onderzoeksbureau IVO hebben de opdracht gekregen een verkenning uit te voeren over de beschikbare kennis, ervaringen en kennisbehoefte ten aanzien van een gezonde leefomgeving in kwetsbare wijken. De bevindingen zijn in december 2022 gepubliceerd.¹²⁰ Onder andere de volgende openstaande onderzoeksvragen komen daarin naar voren:

- Hoe kan de leefomgeving de sociale cohesie stimuleren en bevorderen?
- Wat is het effect van wijken met gemengde groepen bewoners op de gezondheid van bewoners met een lage sociaaleconomische status in die wijken?
- Hoe kunnen inwoners worden betrokken bij de verbetering en verandering van de eigen leefomgeving?
- Hoe kunnen voorzieningen worden gerealiseerd die veilig zijn en inwoners stimuleren tot ontmoeten, bewegen en rust?
- Hoe kan de leefomgeving groener en aantrekkelijker worden gemaakt?
- Hoe kan de leefomgeving de gezondheid beschermen tegen negatieve gevolgen van klimaatverandering en hittestress, tegen afval en vervuiling van de lucht en het water en tegen overlast van geluid en geur?
- Hoe kan gezond voedsel toegankelijker en gezonde keuzes betaalbaar worden gemaakt?
- Hoe kunnen ondernemers worden gestimuleerd om gezonde opties aan te bieden?

De conclusie is dan ook dat er nog grote opgaven ten aanzien van kennisontwikkeling liggen.

Een van de manieren waarop het ministerie van VWS voor de periode 2023 – 2026 gemeenten wil stimuleren en faciliteren in het integraal en in samenhang aanpakken van verschillende beleidsopgaven is de Brede SPUK-regeling.¹²¹ Binnen deze regeling worden uitkeringen voor gezondheidsbevordering, sport en bewegen, cultuurparticipatie en de sociale basis gebundeld en wordt daarbij nadrukkelijk aandacht gevraagd voor de leefomgeving. Voor gemeenten een kans om hier integraal mee aan de slag te gaan.

¹¹⁹ Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit, 2021.

¹²⁰ Hoorn et al., 2022.

¹²¹ <https://www.dus-i.nl/subsidies/brede-spuk-specifieke-uitkering>.

3.2.2 Uitdagingen en ontwikkelingen voor nieuw land en nieuwe steden

Wat voor het landelijke niveau geldt, geldt in zekere mate ook voor de regio Flevoland. Toch zijn er hier en daar kleine accentverschillen aanwezig.

De Omgevingsvisie Flevoland¹²² beschrijft welke bovenlokale kansen, opgaven en uitdagingen met een provinciaal belang en met een langetermijnperspectief (2030 en verder) er voor Flevoland liggen. Denk bijvoorbeeld aan een regionaal waterplan en een actieplan gericht op geluid. Er zijn drie kernopgaven: een opgave gericht op de fysieke omgeving ('het verhaal van Flevoland'), een opgave gericht op de versterking van de sociaaleconomische omgeving ('krachtige samenleving') en een opgave gericht op vernieuwing van de bestuurlijke omgeving ('ruimte voor initiatief'). Bij de Provincie ligt daarnaast de uitdaging om samen met de gemeenten de mogelijkheden te bekijken om de (uitwerkingen van de) gemeentelijke Omgevingsvisies op elkaar af te stemmen en de krachten te bundelen.

Enkele uitdagingen die in zowel Almere als Lelystad spelen en een directe of indirecte relatie hebben met de gezondheid en gezonde leefomgeving zijn:

Bevolking(sopbouw):

- De zeer sterke bevolkingsgroei die naar verwachting de komende dertig jaar zal doozetten.
- De zogenoemde 'dubbele vergrijzing' doordat niet alleen het aantal ouderen van 65 jaar en ouder toeneemt, maar de gemiddelde leeftijd ook steeds hoger komt te liggen en daardoor de groep 80+ers binnen de 65+-ers ook toeneemt. Volgens prognoses is in 2030 18% van de inwoners van Almere en 22% van de inwoners van Lelystad 65 jaar of ouder.^{123, 124} En dat terwijl tegelijkertijd meer zelfredzaamheid van de inwoners verwacht wordt. Mogelijk dat de realisatie van veel extra woningen ook jonge gezinnen zal aantrekken en daarmee de 'vergrijzing' zal temperen.

Werk, inkomen en opleiding:

- Het beschikken over relatief weinig banen en de aanwezige banen zijn met name voor mbo-geschoolden ('mbo-economie').
- Het hebben van een grote groep werkzoekenden, met een relatief laag opleidingsniveau.
- Het niet overal in orde zijn van de kwaliteit en opbrengsten van het basis- en voortgezet onderwijs. De onderwijskwaliteit is in Almere als 'laag' beoordeeld door het Kohnstamm Instituut.¹²⁵ Ook stromen jongeren minder vaak op de hogere niveaus uit en adviezen en resultaten zijn gemiddeld lager dan elders. Jongeren lijken onvoldoende uitgedaagd of in staat gesteld een zo hoog mogelijk opleidingsniveau te bereiken.
- Het hebben van relatief veel inwoners met een lage sociaaleconomische positie en problematische schulden en relatief veel kinderen die in armoede leven.
- Het relatief hoge percentage laaggeletterden.

Gezondheid en welzijn:

- Het relatief lage percentage inwoners met een goede ervaren gezondheid, wat ook een risico vormt voor hun sociale participatie.
- Meer dan de helft van de inwoners kampt met overgewicht en toename van chronische aandoeningen, met name bij lager opgeleide inwoners.
- Een relatief grote groep (jong) volwassenen ervaart een gevoel van eenzaamheid en/of sociale uitsluiting.
- Er is beperkt aandacht voor ontmoeting.¹²⁶

(Bronnen: cbs.nl, cbsinuwbuurt.nl en CBS Statline, tenzij anders vermeld)

Volgens de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving en het College van Rijksadviseurs¹²⁷ is er de afgelopen jaren groeiende aandacht voor het belang van onderlinge verbondenheid en sociaal contact als essentieel onderdeel van een gezonde leefomgeving. De realiteit is echter dat sociale contacten tussen buurtgenoten niet vanzelfsprekend tot stand komen en dat ook de leefbaarheid terugloopt. Dit zien we ook in Almere en Lelystad. De publieke ruimte en (toegankelijkheid van) aanwezige voorzieningen waar men elkaar kan ontmoeten staan onder druk, terwijl tegelijkertijd de verwachtingen voor de buurt als zorgzame omgeving juist gegroeid zijn.¹²⁸ Die paradox knelt en vraagt om een passende en toekomstbestendige fysieke inrichting en een adequate sociale infrastructuur voor buurten en wijken.¹²⁹

Zowel de gemeente Almere als de gemeente Lelystad zien het concept van 'positieve gezondheid' als drager om te hanteren bij het beleid om de gezondheid van de inwoners te vergroten en de gezondheidsverschillen te verkleinen.

Het coalitieakkoord Almere 2022–2026 'Bouwen aan een gezonde toekomst' voorziet drie grote opgaven met als titel: De stad op orde, Kansen voor iedereen en Gezond opgroeien. Deze opgaven hebben alle drie betrekking op de positieve gezondheid en het realiseren van een gezonde leefomgeving. Bijvoorbeeld het realiseren van een openbare ruimte die schoon, heel, veilig, groen en voor iedereen toegankelijk is, het werken aan schone lucht, het realiseren van sport en cultuur voor alle Almeerders en het realiseren van goede zorg voor alle inwoners: mens en dier.¹³⁰

¹²² <https://www.omgevingsvisieflevoland.nl/omgevingsvisie>.

¹²³ GGD Flevoland, 2022(a).

¹²⁴ GGD Flevoland, 2022(b).

¹²⁵ Emmelot, Y., Heurter, A. & Ledoux, G., 2020.

¹²⁶ Almere 2.0, 2020.

¹²⁷ Raad voor Volksgezondheid & Samenleving en College van Rijksadviseurs, 2022.

¹²⁸ Almere 2.0, 2020.

¹²⁹ Raad voor Volksgezondheid & Samenleving en College van Rijksadviseurs, 2022.

¹³⁰ <https://almere.notubiz.nl/document/11690059/1>.

Voor het bouwen aan een gezonde toekomst ziet de gemeente Almere de noodzaak om een nieuw beleidskader te ontwikkelen waarin deze vraagstukken in samenhang met elkaar worden aangepakt. Omdat er geen eenduidig beeld is over hoe Almere er in sociaal-maatschappelijk opzicht voor staat is de gemeente Almere een onderzoek gestart naar de (sociale) staat van Almere, waarin antwoord wordt gezocht op vier vragen:

1. Welke opgaven en ontwikkelingen kondigen zich in Almere aan op korte, middellange en lange termijn?
2. Bij welke groepen en waar in de stad, manifesteert zich sociale problematiek?
3. Wat zijn mogelijke oorzaken en achtergronden: zijn er patronen, mechanismen of rode draden, en wat zijn mogelijk belemmerende en bevorderende factoren?
4. Welke inzet vraagt dit van het sociaal domein en van andere domeinen?

Op basis van de antwoorden op deze vragen wil de gemeente Almere de komende jaren inzetten op een gezonde toekomst, en dus ook op een gezonde leefomgeving, voor alle inwoners.¹³¹

Ook de gemeente Lelystad heeft een transitie in gang gezet waarbij niet de zorg, maar de 'positieve gezondheid' van de mensen in de buurten centraal komt te staan. Binnen de nieuwe buurtaanpak wordt deze transitie aangepakt in combinatie met de andere maatschappelijke thema's, zoals energietransitie, circulaire economie en duurzaamheid, groot onderhoud, klimaatadaptatie, gedeeld eigenaarschap en veiligheid. Door integraal, wijkgericht en meer data gedreven te werken wil de gemeente Lelystad de gezondheid van haar inwoners verbeteren. De gemeente Lelystad zal zich inzetten op actieve gezondheidsbevordering door een gezondere en meer beweegvriendelijke omgeving te creëren met wandelen en fietsen als prioritaire vervoerswijzen, sport en spel in de woonomgeving en het realiseren van natuurspeelplaatsen. Ook zal de gemeente Lelystad gezond eten en drinken stimuleren door de aanleg van buurtmoestuinen, schooltuintjes en door geen fastfood restaurants nabij scholen toe te staan. Daarnaast zullen meer ontmoetingsplekken voor jong en oud worden gecreëerd.¹³²

De gemeente Lelystad heeft onder andere naar aanleiding van de lage opkomst bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen besloten geen coalitieakkoord, maar een raadsakkoord 2022-2026¹³³ op te stellen. De langetermijnvisie van waar de gemeente Lelystad met de omgevingskwaliteit heen wil, is vastgelegd in een aantal documenten, waaronder het Koersdocument Lelystad 2040 (oktober 2019),¹³⁴ de Omgevingsvisie (juni 2021),¹³⁵ het Uitvoeringsprogramma Lelystad Next Level (juli 2021)¹³⁶ en de Woonvisie 2022 – 2027 (maart 2022).¹³⁷

¹³¹ De sociale staat van Almere, inspiratiesessie No. 12 lectoraat Urban Innovation, 11 mei 2023.

¹³² Gemeente Lelystad, 2020.

¹³³ geraadpleegd via <https://lelystad.bestuurlijkeinformatie.nl/>.

¹³⁴ geraadpleegd via <https://lelystad.bestuurlijkeinformatie.nl/>.

¹³⁵ [https://www.lelystad.nl/Documenten/Gemeente/Omgevingsvisie/Omgevingsvisie%20van%20Lelystad%20\(juli%202021\).pdf](https://www.lelystad.nl/Documenten/Gemeente/Omgevingsvisie/Omgevingsvisie%20van%20Lelystad%20(juli%202021).pdf).

¹³⁶ geraadpleegd via <https://www.lelystad.nl/next-level>.

¹³⁷ <https://www.lelystad.nl/Documenten/Beleidskaders/Woonvisie%202022-2027.pdf>.

Door de enorme bouwopgave zal er zowel in Almere (zo'n 75.000 woningen voor zo'n 125.000 extra inwoners) als Lelystad (zo'n 40.000 extra woningen) sprake zijn van een stevige bevolkingsgroei.¹³⁸ Dit kan voor beide steden een kans zijn, maar kan ook minder positief uitpakken. Een toename van het aantal woningen in bestaande wijken kan zorgen voor een veranderende dynamiek in een wijk, maar de plannen voor Almere en Lelystad zijn vooral ook gericht op het bouwen van compleet nieuwe buurten en wijken. Daarnaast is er sprake van verduurzaming van bestaande woningen en renovatie van hele woonwijken die zo'n 45-60 jaar geleden als eerste gerealiseerd en inmiddels verouderd zijn. Bij deze (ver)bouwopgave speelt dat de meer kapitaalkrachtige inwoners verhuizen naar de nieuwbouw in de nieuwe wijken, waardoor de mensen met minder kansen op een 'woon-carrière' achterblijven en de kans bestaat dat de wijk verloedert.¹³⁹

Ook de gemeenten Almere en Lelystad zetten sterk in op klimaatadaptatie, energietransitie en verbetering van de biodiversiteit. Voor beide steden geldt dat groen en water voor elke inwoner in principe al dichtbij zijn, dat ze grenzen aan unieke natuurgebieden, maar dat het groen in de stad nog niet overal optimaal benut wordt. Door te investeren in groen en water zien beide gemeenten, naast het bevorderen van de gezondheid van bewoners, 'koppelkansen' in de benutting ervan voor klimaatadaptatie.

De gemeente Almere wil een stad realiseren waar iedereen vanuit de voordeur de 'groene loper' op kan wandelen. Met de programmaliijn Groen en Waterrijk wordt binnen het programma Almere 2.0 gewerkt aan een groene, gezonde stad voor de toekomst om daarmee de leefbaarheid, het welzijn en de gezondheid van haar inwoners én haar vestigingsklimaat te verbeteren. De uitdaging ligt vooral in het combineren van de groei van de stad met een kwaliteitsimpuls voor de groenblauwe leefomgeving.¹⁴⁰ Ook de bestuurders van Lelystad zetten in op een groene verstedelijking, waarbij de stad op een duurzame manier wordt ontwikkeld: natuurinclusief, energieneutraal, klimaatbestendig en circulair. Lelystad wil in 2040 de hoofdstad van de Nieuwe Natuur worden met aantrekkelijke woonbuurten en vitale bewoners. Er is fors geïnvesteerd in natuur rond de stad en deze is verbonden en verweven met het wonen in de bestaande stad door zogenoemde 'groene inprikkers' en stadsparken. Lelystad heeft het groen benut voor de verduurzaming van de stad. Ontwikkelen, bouwen en wijkvernieuwing gaan in Lelystad altijd samen met de ontwikkeling van natuur, zodat iedereen die in 2040 in Lelystad woont, zowel in nieuwbouw als de bestaande buurten, in of nabij de natuur woont.

¹³⁸ Flevoland, 2022.

¹³⁹ Hoorn et al., 2022.

¹⁴⁰ <https://almere20.nl/groen-en-waterrijk/>.

Qua voorzieningenaanbod zoals winkels, buurtcentra, zorg-, sport- en culturele voorzieningen kan voor Almere gesteld worden dat deze traag van de grond komt in nieuwe wijken en dat er een mismatch is in de wat oudere wijken door vergrijzing en migratie.

Voor Lelystad geldt dat de draagkracht en het draagvlak van de bevolking al jaren onvoldoende zijn om alle publieke en commerciële voorzieningen te dragen. De stad is niet in staat om dit alles te bekostigen. De vraag is daarom ook welke bestaande cultuurhistorische gebouwen, ensembles en/of gebieden behouden moeten blijven.¹⁴¹

Hoewel de werkgelegenheid zich zowel in Lelystad als Almere positief ontwikkelt, is de werkloosheid nog steeds relatief hoog: dit is 4,1% in Almere, 3,8% in Lelystad en gemiddeld 3,5% in Nederland.¹⁴² De inkomens en het opleidingsniveau van de bevolking zijn laag en er zijn forse gezondheidsproblemen, gerelateerd aan de lage sociaaleconomische status. Voor Almere en Lelystad, maar ook met het oog op Flevoland en de metropoolregio Amsterdam (MRA), wordt gewerkt aan een economische groeiagenda 'Nieuw Land'. Reden is het beperkte aantal banen dat in beide nieuwe steden beschikbaar is voor de populatie inwoners in de leeftijd van 15-75 jaar.

De hierboven beschreven uitdagingen en ontwikkelingen in de leefomgeving van Almere en Lelystad zijn niet compleet, maar geven wel aan dat er een veelheid aan maatschappelijke opgaven ligt die direct of indirect de positieve gezondheid en gezonde leefomgeving beïnvloeden. Om al deze opgaven aan te kunnen pakken is het belangrijk deze integraal en in samenhang te benaderen en dus de krachten te bundelen. Om te weten hoe dat het beste kan, is aanvullende kennis nodig.

De onderzoeksvragen die door Platform31, Pharos en IVO zijn 'blootgelegd'¹⁴³ zijn ook voor de nieuwe stad relevant, maar meer specifiek gelden in de nieuwe stad vragen ten aanzien van de snelle en omvangrijke bevolkingsgroei en de daarmee samenhangende aandacht voor sociale interactie, onderling vertrouwen en inclusie, de beschikbaarheid van voorzieningen voor onder andere ontmoeten en onderwijs- en talentontwikkeling en een betere en bredere benutting van groen en water. Daarnaast heeft de nieuwe stad na een aantal jaren te maken met een dubbele vergrijzing en speelt voor een groot aantal inwoners de bestaanszekerheid (werkgelegenheid, armoede) een belangrijke rol in de gezondheid.

¹⁴¹ [https://www.lelystad.nl/Documenten/Gemeente/Omgevingsvisie/Omgevingsvisie%20van%20Lelystad%20\(juli%202021\).pdf](https://www.lelystad.nl/Documenten/Gemeente/Omgevingsvisie/Omgevingsvisie%20van%20Lelystad%20(juli%202021).pdf).

¹⁴² bron: CBS – arbeidsdeelname, peildatum 31 december 2022 via <https://www.cbs.nl>.

¹⁴³ Hoorn et al., 2022.

3.3 Kennisontwikkeling voor een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad

Bij het werken aan een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad is het belangrijk te weten wat werkt, hoe het werkt en in welke context het werkt. Welke maatregelen of interventies hebben welk effect? Wie of wat is ervoor nodig om die maatregelen in een bepaalde buurt of wijk door te kunnen voeren? Om op dit soort vragen antwoord te krijgen is onderzoek nodig en met name praktijkgericht onderzoek. Onderzoek naar de samenhang tussen maatregelen, context, mechanismen en effecten, maar ook onderzoek naar wat werkt in de samenwerking en betrokkenheid van partijen.

In dit afsluitende deel geef ik op basis van de huidige kennis, opgaven en ontwikkelingen die relevant zijn voor de gezonde leefomgeving in Almere en Lelystad als nieuwe steden, mijn visie op mogelijke denk- en oplossingsrichtingen voor het werken aan een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad.

3.3.1 Brede benadering en afbakening van een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad

De opgaven voor Almere en Lelystad geven inzicht in de thema's die in de nieuwe stad om aandacht vragen. De ontwikkelingen geven een indicatie van de kaders waarbinnen er aan die gezonde leefomgeving in de nieuwe stad gewerkt zal moeten worden. Welke maatregelen, ingrepen of interventies daarbij (het beste) werken en hoe en in welke situatie die maatregelen geïmplementeerd zouden moeten worden is veelal nog niet bekend. Meer kennis daarover is dan ook gewenst. Maar waar te beginnen? Waar leggen we de focus en welke onderzoeksvragen zijn met name relevant?

Een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad voldoet, net als in andere leefgebieden, aan een aantal kenmerken. Een aantal van deze kenmerken (thema's) zijn in het kader weergegeven en onderverdeeld in drie categorieën: gezond sociaal contact, een gezonde fysieke inrichting en voorzieningen en een gezonde natuur en milieu (zie kader pagina 70). Gebaseerd op de thema's die zowel in Almere als Lelystad om aandacht vragen, kan een aantal worden aangeduid als 'extra belangrijk' voor de nieuwe stad. In het overzicht zijn deze thema's aangegeven met een (*) en bieden daarmee focus en nadere concretisering van een eigen brede definitie van een gezonde leefomgeving voor de nieuwe stad, zoals weergegeven in het kader onderaan deze paragraaf (zie kader pagina 72 en 73).

Gezond sociaal contact (*)

- Inclusief, mee kunnen doen
- Duurzaam contact, ontmoeten, sociale interactie
- Samenredzaamheid (zorgzame buurten), sociale steun (naar elkaar omzien)
- Onderling vertrouwen

Gezonde fysieke inrichting en voorzieningen

- Parken en pleinen
- Plekken voor ontspannen en ontmoeten (*)
- Plekken voor ontdekken, leren, inspireren, verwonderen en ontwikkelen (*)
- Plekken voor sporten, spelen en bewegen
- Aanbod van gezond lokaal voedsel
- Schone en actieve mobiliteit (openbaar vervoer, fietsen en wandelen) (*)
- Prettige plekken (die veilig zijn)
- Maatschappelijke voorzieningen (voor zorg en welzijn en ondersteuning) (*)
- Basisvoorzieningen (voor de 'dagelijkse' boodschappen) (*)

Gezonde natuur en milieu

- Groen, blauw en biodiversiteit (*)
- Klimaatadaptatie (opvang van water en hitte)
- Stilte/luwte plekken

Ten aanzien van de bovenstaande thema's is aandacht nodig voor: (*)

- Beschikbaarheid
- Bereikbaarheid/ toegankelijkheid/ betaalbaarheid/ nabijheid
- Diversiteit in aanbod (gemengd)
- Aantrekkelijkheid (als prettig ervaren en veilig)

Ontwikkelingen die spelen in de nieuwe stad zoals de bevolkingsgroei, de dubbele vergrijzing, de aanwezigheid van eenzaamheid en sociale uitsluiting vragen om aandacht voor 'gezond sociaal contact' in brede zin. Vraagstukken die hierbij spelen en nader onderzocht moeten worden zijn onder andere de volgende openstaande vragen uit de kennissynthese: de verkenning van kennisbehoefte en mogelijkheden rond gezonde leefomgeving in kwetsbare wijken van Platform 31, Pharos en onderzoeksinstituut IVO:¹⁴⁴ Hoe kan de leefomgeving de sociale cohesie stimuleren en bevorderen? Wat is het effect van wijken met gemengde groepen bewoners op de gezondheid van bewoners met een lage sociaaleconomische status in die wijken? Hoe kunnen inwoners worden betrokken bij de verbetering en verandering van de eigen leefomgeving?

Andere voorbeelden van kennisvragen die ingaan op de focusthema's voor de nieuwe stad zijn:

Welke invloed heeft de bevolkingsgroei op de dynamiek in de nieuwe stad en hoe wordt dat door de verschillende inwonergroepen ervaren? In hoeverre kan het onderlinge vertrouwen worden verbeterd door onderling contact? Wat zijn behoeften aan sociale interactie en sociale steun van de verschillende inwonergroepen? Is het voor de sociale cohesie wel of niet goed om verschillende inwonergroepen te mengen? Wat is fysiek nodig voor het mogelijk maken van sociale interactie? Wat zijn veilige en aantrekkelijke ontmoetingsplaatsen? Hoe ontstaat organisatiekracht en 'samenredzaamheid' in een wijk? Wat maakt dat mensen betrokken raken, betrokken blijven en zich verantwoordelijk voelen voor buurtgenoten?

Voor het stimuleren en faciliteren van sociaal contact met buurtgenoten komt ook het belang van een 'gezonde fysieke inrichting en voorzieningen' in beeld. Daarbij gaat het om het aanbod van voorzieningen zoals winkels, gezondheidscentra, buurthuizen, restaurants, cafés en andere uitgaansgelegenheden, maar ook om culturele voorzieningen en veilige en aantrekkelijke openbare ruimte die voor de bewoners betekenis heeft als plek waar men elkaar kan ontmoeten, ontspannen of de eigen talenten kan ontdekken en ontwikkelen. Openbare plekken waar jongeren elkaar treffen en verblijven zijn niet alleen parken en pleinen, maar ook portieken en straathoeken. Niet alleen de beschikbaarheid, de toegankelijkheid, de nabijheid en de aantrekkelijkheid van de fysieke inrichting en voorzieningen is van belang, ook georganiseerde activiteiten kunnen een verschil maken. Dit zijn onderwerpen waarvan we weten dat ze van invloed zijn op de gezondheid, maar nog onvoldoende weten welke specifieke maatregelen werken, hoe ze werken en in welke situatie. Onder andere deze openstaande kennisvraag uit de eerdergenoemde kennissynthese¹⁴⁵ is relevant: Hoe kunnen voorzieningen worden gerealiseerd die veilig zijn en inwoners stimuleren tot ontmoeten, bewegen en rust?

Ten aanzien van talentontwikkeling is meer kennis nodig over kansen voor het ontplooiën van het aanwezige talent onder jongeren en (jong)volwassenen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan vraagstukken zoals: Hoe kunnen 'open' ruimtes en plekken, zoals leegstaande panden of afgelegen industrieterreinen worden ingezet om talenten te laten ontwikkelen? Welke wensen en behoeften leven er onder jongeren en (jong)volwassenen ten aanzien van (publieke) ontmoetingsplekken zoals festivals, markten, pop-upwinkels of 'huiskamers'?

De toename van inwoners vraagt ook om meer voorzieningen die bij voorkeur dicht bij de bewoners worden gerealiseerd. Dit biedt kansen voor het realiseren van een 15–minutenstad voor actieve en schone vervoersvormen zoals fietsen en wandelen, zodat het autogebruik kan afnemen en er minder uitstoot van geluid en schadelijke stoffen zal zijn.¹⁴⁶ Maar wat is daarvoor nodig? Wat zijn de mogelijkheden? Waar liggen de kansen? Hoe kan de 15–minuten strategie helpen bij het realiseren van een duurzame en leefbare stad voor de toekomst?

¹⁴⁴ Hoorn et al., 2022.

¹⁴⁵ Hoorn et al., 2022.

¹⁴⁶ Moreno et al., 2021.

Hoewel er een risico schuilt in het verdwijnen van groen in de stad door verdichting en groen rond de stad door het bouwen van nieuwe wijken, geldt de noodzaak te werken aan groen en blauw in de stad, aan de biodiversiteit en andere kwaliteitsaspecten van de natuur niet specifiek voor de nieuwe stad. Maar ook in de nieuwe stad is de openstaande vraag ten aanzien van een groene leefomgeving uit de kennissynthese¹⁴⁷ relevant: Hoe kan de leefomgeving groener en aantrekkelijker worden gemaakt? Toch verdient het onderwerp groen, blauw en biodiversiteit extra aandacht, omdat de gemeenten Almere en Lelystad gericht willen werken aan een betere en bredere benutting van het aanwezige groen en water en omdat ze het belangrijk vinden dat ook de 'stem van de natuur' meegenomen wordt in het werken aan een duurzame en inclusieve stad van de toekomst. Vraagstukken die inzicht geven in hoe in de nieuwe stad een gezonde leefomgeving voor mens en natuur kan worden gerealiseerd zijn bijvoorbeeld: Wat verbetert de kwaliteit van de natuur en hoe kan dat gerealiseerd worden? Op welke manier kan een ontwerp-aanpak naast de stem van mensen ook de stem van dieren en planten meenemen?

De definitie van het RIVM richt zich uitsluitend op een gezonde leefomgeving voor de mens. En de aanwezigheid van 'natuur' wordt in die definitie vooral gezien als van belang voor klimaat-adaptatie en de gezondheid van de mens. Echter, voor de gezonde leefomgeving in de nieuwe stad is het nodig om deze definitie te verbreden tot een gezonde leefomgeving voor mens en dier, waarbij ook aandacht is voor kwaliteitsverbetering en herstel van de aanwezige natuur. Daarmee kom ik tot de volgende benadering en afbakening (conceptualisering) van een (positieve) gezonde leefomgeving in de nieuwe stad:

Een gezonde leefomgeving is een leefomgeving die:

- de positieve gezondheid van de gebruikers (bewoners en bezoekers; mensen, dieren en planten) bevordert, faciliteert en beschermt;
- de bewoners daardoor in staat stelt met de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen in het leven om te gaan en daarbij zoveel mogelijk de eigen regie te voeren (waar nodig met ondersteuning vanuit het eigen sociale netwerk);
- en de natuur in staat stelt zich te herstellen tot een niveau dat de biodiversiteit en het ecosysteem in evenwicht is.

De focus is afhankelijk van en beweegt mee met de situatie, ontwikkelingen en prioriteiten in de nieuwe stad en in relatie tot de regio. Deze focus kan per buurt, wijk of stad en per periode veranderen, maar in algemene zin komt dit de komende periode voor de nieuwe stad concreet neer op een leefomgeving die:

- een voldoende en gevarieerd aanbod aan voorzieningen (bijvoorbeeld woningen, scholen, winkels, cultuur, bedrijven, openbaar vervoersvoorzieningen, sport) op fiets- of wandelafstand heeft, zodat actief, schoon en geluidsarm vervoer gestimuleerd wordt;
- ervoor zorgt dat mensen elkaar kunnen ontmoeten en helpen, zodat eenzaamheid, een gebrek aan onderling vertrouwen en sociale uitsluiting worden tegengegaan en de uitdagingen rondom een dubbele vergrijzing opgevangen worden;
- ervoor zorgt dat talenten ontwikkeld kunnen worden;
- voldoende groen, water en natuur behoudt die een prettige omgeving vormt voor mensen, dieren en planten, en een brede toepasbaarheid kent (bijvoorbeeld stille of geluidsluwe plek, ontmoetingsplek en opvang van overmatige hoeveelheden water en hitte), waarbij de biodiversiteit zich kan herstellen.

3.3.2 Samenwerken aan de gezonde nieuwe stad

Zoals opgemaakt kan worden uit de conceptualisering van een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad is het realiseren daarvan een complexe opgave die uitsluitend met 'vereende krachten' kan worden opgepakt.¹⁴⁸

Integraal werken

Het realiseren van een gezonde leefomgeving is niet een opdracht die uitsluitend kan worden neergelegd bij de zorg of het sociale domein. Op nagenoeg alle beleidsterreinen liggen kansen om bij het plegen van inzet op de eigen opgaven ook een positieve bijdrage te leveren aan gezondheid van mensen, planten en dieren via de leefomgeving. Zo kan een groene leefomgeving naast versterking van natuur- en milieukwaliteit, biodiversiteit, wateropvang en klimaatadaptatie ook andere maatschappelijke functies vervullen, zoals ruimte bieden voor bewegen en ontspannen. Het realiseren van een gezonde leefomgeving kan dan ook gezien worden als een opgave voor ons allemaal.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Hoorn et al., 2022.

¹⁴⁸ Wilderink et al., 2022.

¹⁴⁹ Wilderink et al., 2021(b).

Om tot een duurzame, samenhangende aanpak voor een gezonde leefomgeving te komen is een grote diversiteit aan inspanningen en maatregelen nodig. Zowel op het gebied van 'orgware' (plannen, beleid, regels en borging), 'hardware' (aanpassingen in ruimtelijke zin) als 'software' (het organiseren van activiteiten en programmering in relatie tot de fysieke omgeving). Vaak is een combinatie van meerdere soorten maatregelen het meest effectief.¹⁵⁰ Voor het uitvoeren van een dergelijke brede set aan maatregelen is een gebiedsgerichte integrale aanpak nodig.

Integraal werken is echter niet van de ene op de andere dag te realiseren. Terwijl de behoefte aan een integrale aanpak mogelijk al wel gevoeld wordt, is er vaak voor verschillende beleidsterreinen zoals volksgezondheid, milieu, ruimtelijke ordening, economie en sociale zaken nog een afzonderlijk plan. Veel beleidsambtenaren worden vanuit hun organisatiestructuren nog gestuurd om te focussen op hun eigen beleidsterrein, terwijl er vaak ook wel behoefte is aan een integrale aanpak, omdat daarmee ook meer samenhang tussen de afzonderlijke beleidsterreinen wordt verkregen. Idealiter ontstaat er een situatie waarin beleidsmedewerkers een integrale aanpak vanzelfsprekend vinden en inzien dat ze elkaar nodig hebben om meer te bereiken.

De geleerde lessen uit een eerder en elders uitgevoerde integrale aanpak over wat werkt,¹⁵¹ hoe het werkt en in welke context¹⁵² willen we toepassen binnen de context van de nieuwe stad en onderzoeken of en hoe deze lessen in de nieuwe stad van toepassing zijn. Daarbij willen we ook gebruik maken van het overzicht aan maatregelen voor een gezonde leefomgeving opgenomen in de database 'GO! maatregelenmenu'.¹⁵³

Koppelkansen

Er zijn meerdere manieren waarop inzet kan worden gepleegd op het realiseren van een gezonde leefomgeving. In eerste instantie wordt vaak gedacht aan het centraal stellen van de gezonde leefomgeving (als het centrale doel). Ook wordt vaak gedacht aan het centraal stellen van een bepaald gezondheidsthema (zoals bewegen) of een aan gezondheid gerelateerd thema (zoals gezondheidsvaardigheden) en dat vervolgens te relateren aan aanpassingen in de leefomgeving.

Er wordt minder snel gedacht aan het koppelen van de gezonde leefomgeving aan één of meerdere andere ruimtelijke opgave(n). Dat lijkt misschien indirect of minder effectief en daardoor een minderwaardige strategie, maar in de praktijk blijkt dit 'koppelen' juist zeer veel kansen en mogelijkheden te bieden.¹⁵⁴ Het gaat daarbij vooral om het maken van slimme combinaties waarop aangehaakt kan worden. Denk bijvoorbeeld aan de ruimtelijke ingrepen die in een buurt of wijk gedaan worden in het kader van de energietransitie, het circulair bouwen van nieuwe

¹⁵⁰ Den Hertog et al., 2023.

¹⁵¹ Wilderink et al., 2021(b).

¹⁵² Wilderink et al., 2023.

¹⁵³ https://www.gonoordnederland.nl/_files/ugd/b05e23_af0802157aaf43dbac792c487ef0a103.xlsx.

¹⁵⁴ Hoorn et al., 2022.

woningen, bestaande woningen te verduurzamen, de openbare ruimte voor te bereiden op nieuwe vormen van mobiliteit, energienetwerken te vernieuwen of buurten te vergroenen om ze klimaat adaptief te maken. Met de middelen die voor deze ingrepen beschikbaar zijn, kan tegelijkertijd ook een bijdrage geleverd worden aan het gezonder maken van de leefomgeving. Ook bij brede thema's die veel aandacht, energie en samenwerking krijgen binnen een buurt, wijk of stad zoals kansengelijkheid, energiearmoede of vitaliteit kan het inzetten op een gezonde leefomgeving van grote waarde zijn.

Kortom, het inzetten op 'koppelkansen' is een goede strategie om direct en eenvoudig een verschil te kunnen maken.

Als voorbeeldproject kan gedacht worden aan het aanhaken bij geplande ingrepen in de fysieke leefomgeving, zoals bij het op grote schaal renoveren van de eerste en inmiddels verouderde basisscholen in de stad. Dit biedt tevens kansen om met omwonenden, ouders, leerkrachten en andere stakeholders in gesprek te gaan over wensen en behoeften voor een gezonde(re) leefomgeving. Daarbij kunnen diverse maatregelen ingepast worden die meerdere doelen dienen. Bijvoorbeeld maatregelen die de toegankelijkheid van de scholen verbeteren, het fietsen en wandelen naar de school stimuleren en het autogebruik terugdringen en maatregelen die het gebruik van de voorzieningen (de scholen) ook buiten schooltijd mogelijk maken. Inzicht in hoe dergelijke processen verlopen kan helpen dergelijke trajecten ook elders uit te voeren.

3.3.3 Betrokkenheid van bewoners en andere stakeholders, inclusief de natuur

Een gezonde leefomgeving ontstaat niet vanzelf. Die maken wij samen! Echte verandering komt van onderop ofwel binnenuit. Juist door de verbinding te zoeken tussen de mensen om wie het gaat – bewoners, ondernemers, wijkprofessionals, bedrijven – en de gemeente, ontstaat er echte duurzame verandering en impact. Brede betrokkenheid van deze 'stakeholders' is nodig om een goed beeld te krijgen van verschillende perspectieven op verbetermogelijkheden om vervolgens tot gezamenlijke, breed gedragen, plannen en uitvoering te kunnen komen. Daarom bouwen wij aan zogeheten leerwerkgemeenschappen, waarin deelnemers samenwerken en leren in fieldlabs volgens de Urban Innovation aanpak.¹⁵⁵

Wat een dergelijke samenwerking lastig kan maken is dat al die stakeholders vaak verschillende ideeën hebben over wat er moet gebeuren in de wijk. In het proces van samenwerken is het daarom belangrijk om samen op zoek te gaan naar synergie en de werkvormen aan te laten sluiten op de wensen en mogelijkheden van de deelnemers.¹⁵⁶

Naast het hebben van verschillende ideeën en belangen is een andere complicerende factor dat de gezondheid van mens tot mens verschillend wordt beïnvloed door de leefomgeving. Zo kan de ene bewoner erg gestrest raken van geluid van spelende (ervaren als 'gillende') kinderen op straat, terwijl een andere bewoner dat juist gezellig vindt. Vooral factoren zoals esthetiek, ervaren veiligheid en bereikbaarheid zijn erg persoonsafhankelijk. Wat door de ene bewoner (bijvoorbeeld een kind) wordt ervaren als een barrière (bijvoorbeeld het oversteken van een 50 km weg), hoeft voor een andere (volwassen) bewoner geen enkel probleem te zijn. Er bestaat dan ook geen blauwdruk van concrete kenmerken van een gezonde leefomgeving. Ook niet van wat nodig is om een leefomgeving gezonder te maken. Dat is namelijk erg afhankelijk van de Ausgangssituatie.

Kortom, om te kunnen werken aan een gezonde leefomgeving voor iedereen, met voor elk wat wils, waar een breed draagvlak voor bestaat, is een vertegenwoordiging van verschillende groepen bewoners naar leeftijd,¹⁵⁷ afkomst, opleiding, interesses etcetera nodig.

Naast dat het deelnemen aan trajecten gericht op het werken aan een gezonde leefomgeving de kansen en mogelijkheden voor een goede eigen gezondheid vergroot, kan het deelnemen zelf ook positieve effecten op de eigen gezondheid hebben.¹⁵⁸ De betrokkenheid ...:

- heeft effect op de persoonlijke ontwikkeling van deelnemers;
- leidt tot een sterker gevoel van eigenwaarde bij deelnemers;
- leidt tot vergroting van de zelf- en samenredzaamheid en geeft structuur;
- zorgt voor vergroting van het eigen sociaal netwerk waardoor bijvoorbeeld sociaal isolement wordt doorbroken;
- leidt tot een sterker gevoel van eigenaarschap en verantwoordelijkheid;
- beïnvloedt de waardering (draagvlak) en het gebruik van een fysieke aanpassing op een positieve manier;
- zorgt voor sociale cohesie/verbondenheid in de wijk.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Bakker et al., 2023.

¹⁵⁶ Bakker et al., 2021.

¹⁵⁷ Wilderink et al., 2021(a).

¹⁵⁸ Bakker et al., 2021.

¹⁵⁹ Hoorn et al., 2022.

Zoals onze definitie van een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad al aangeeft willen we niet alleen een gezonde leefomgeving voor mensen realiseren, maar ook een gezonde leefomgeving voor dieren en planten; de natuur. Omdat mensen, dieren, planten en hun leefomgeving deel uitmaken van hetzelfde ecosysteem is het belangrijk dat deze gezond en in evenwicht wordt gehouden. Op dit moment is dat evenwicht er niet en is het nodig specifieke kennis en ervaringen uit verschillende domeinen samen te brengen en samen in te zetten op het herstellen van de biodiversiteit. Naast de stem van mensen (bewoners, ondernemers, professionals, etc.) willen we ook de stem van dieren en planten laten gelden bij het realiseren van een gezonde leefomgeving. Hoe dat moet? Naar dat antwoord gaan we op zoek!

Kortom, samenwerking met mensen om wie het gaat, de stakeholders, en rekening houden met de stem van dieren en planten leidt tot effectievere aanpakken en maatregelen en heeft daarnaast ook direct invloed op de gezondheid en het welbevinden bij de betrokkenen zelf.

Ik kijk ernaar uit om in mijn rol als associate lector Gezonde Leefomgeving samen met bewoners, studenten, ondernemers, wijkprofessionals en gemeenteambtenaren aan de slag te gaan. In hun eigen buurt, zodat zij tegelijk de onderlinge contacten aan kunnen halen, juist nu de schop de komende jaren drastisch de grond in gaat, nieuwe wijken zullen worden gebouwd en bestaande buurten een nieuw uiterlijk zullen krijgen.

Hoofdstuk 4

Doorwerking stedelijke vernieuwing

Els Beukers, associate lector 'Doorwerking stedelijke vernieuwing'

4.1 Doorleefde lessen

Als kind van de polder Flevoland, geboren en getogen in Lelystad, heb ik een groot deel van mijn leven gewoond in het resultaat van de enorme veranderkracht van mensen. Ingenieurs, bestuurders en uitvoerders zijn in staat geweest om een zee in een meer te veranderen en grote delen in te polderen. Daar ging een lang en iteratief proces aan vooraf voor zowel het waterbouwkundige ontwerp, de besluitvorming, als de uitvoering. De eerste plannen voor de inpoldering werden eind 19e eeuw al gemaakt. De Zuiderzeewet is vervolgens in 1918 getekend. De afsluitdijk zelf was in 1932 dicht en het verder inpolderen heeft nog tot 1968 geduurd. Dit heeft twee grote meren (IJsselmeer en Markermeer) en 1.411 vierkante kilometer polder opgeleverd, maar kwam ook tegen een hoge prijs. De economie van de Zuiderzeegemeenschappen was gebaseerd op visserij en werd door de afsluiting van de Zuiderzee in toenemende mate onmogelijk. Deze gemeenschappen werden gedwongen om op een andere manier te leven. Daar was destijds weinig compassie en beperkte compensatie voor. Zij stonden er alleen voor hoe zij met die enorme veranderingen moesten omgaan.¹⁶⁰

Het ontwikkelen van Flevoland werd grotendeels geleid door bestuurders, wetenschappers en ingenieurs, die vanuit een technische rationaliteit over het nieuwe land en de daar te ontwikkelen samenleving nadachten. Die technische rationaliteit is goed terug te zien in de landschappelijke en stedenbouwkundige opzet van de polder en de steden Almere en Lelystad.¹⁶¹ Het resulteerde in rechte lijnen voor de verkaveling, vaarten, wegen en een planmatig opgezet programma voor de woonwijken en voorzieningen. In de benamingen hiervan is de logica van de tekentafel duidelijk aanwezig. In bijvoorbeeld Almere verwijst de Hogering naar de ringweg die vanaf de A6 'omhoog' gaat, de woonwijk Tussen de Vaarten is gelegen tussen twee vaarten en de woonwijk Almere Hout is gelegen bij de bospercelen, of te wel, bij het hout.

¹⁶⁰ Vriend, E. (2020)

¹⁶¹ Provincie Flevoland (2021)

Ook werd groot gedacht: in enorme volumes van bouwprogramma's voor wonen, werken en productie van landbouw en bosbouw. Daarmee werden grote stappen gezet en hebben vele Nederlanders in de jaren 70 en 80 van de 20^e eeuw een woning gevonden. Die woonruimte was wel in wat monotone en monofunctionele omgevingen die, zeker vanaf de jaren 1980, snel en goedkoop moesten worden gemaakt.¹⁶² Het zijn juist deze woonwijken die nu verouderd aanvoelen en waar een grote renovatie- en transformatieopgave actueel is. Bebouwing, bewoning en gebruik van het nieuwe land werd via deze aanpak gerealiseerd, maar gaf geen stedelijkheid en weinig samenleving.

4.1.1 Grote maatschappelijke opgaven in een Flevolandse context

Door op te groeien in zo'n planmatig bedacht en ontwikkeld gebied heb ik een aantal lessen geleerd. Ja, mensen zijn tot veel in staat en kunnen zeeën bedwingen. Een planmatig en bedacht gebied als Flevoland is indrukwekkend en geeft vertrouwen voor de toekomst. Laat zo'n grote ontwikkeling echter niet alleen over aan technische ingenieurs, wetenschappers en bestuurders. Er moet (ook) veel aandacht zijn voor de sociologische kant van maatschappelijke veranderingen, voor diegenen die gaan leven in de nieuwe plannen en voor diegenen die het gevoel hebben met de nieuwe plannen iets te verliezen. Naast grote fysieke ingrepen moet er aandacht zijn voor de sociologische impact, voor diversiteit en kwaliteit in de bebouwing, functies en de leefomgeving. Kortom, voor een brede kijk op welvaart, waarbij ook welzijn en welbevinden meewegen.

Een sociale en fysieke blik, met aandacht voor kleine en grote ontwikkelingen tegelijk lijken nodig voor de omgang met de enorme opgaven waar onze maatschappij nu voor staat. Voor de stedelijke gebieden in Flevoland (Almere en Lelystad) gaat het onder meer over (zie ook hoofdstuk 1):

- Hoe het autogebruik te verminderen en het lopen en fietsen te bevorderen, zodat de CO²-uitstoot vermindert en de auto minder een claim op de openbare ruimte legt;
- Hoe lokaal meer voorzieningen en werkgelegenheid te realiseren, zodat minder mensen dagelijks Flevoland moeten verlaten voor werk, hoger onderwijs, kunst en cultuur en zorg;
- Hoe de verspilling van energie door slecht geïsoleerde woningen tegen te gaan;
- Hoe hergebruik van (bouw)materiaal te bevorderen, zodat de milieu-impact van de actuele bouwopgave beperkt blijft;
- Hoe meer biodiversiteit in stedelijke gebieden toe te laten, waarmee de kwaliteit van de leefomgeving voor mensen, dieren en natuur wordt bevorderd;
- Hoe vergroening van openbare ruimte te realiseren, om bijvoorbeeld hitte-eilanden te voorkomen;
- Hoe kan de voedseltransitie naar meer plantaardige voeding en het gebruik van bio-based bouwmaterialen kansen bieden voor de Flevolandse economie?

Bij de lokale uitwerkingen van dit soort actuele maatschappelijke opgaven staat voor het lectoraat Urban Innovation de hoe-vraag centraal: hoe doen we dat eigenlijk, veranderen? En

wat betekent dit voor de samenlevingen van Almere, Lelystad en de andere kernen van Flevoland? Wat zijn de kosten van deze veranderingen en wat levert dit voor maatschappij op? Wie zijn daarbij winnaars en verliezers? Net als de visserijgemeenschappen langs de Zuiderzeekust moesten zoeken naar een andere economische basis, is het gevolg van de geschetste veranderingen dat ook de huidige samenleving op zoek moet naar een andere inrichting en invulling van onze maatschappij. Gelukkig is Flevoland bij uitstek een gebied waar vernieuwing, innovatie en experiment al sinds het ontstaan belangrijke kernkwaliteiten zijn.

Er is inmiddels een waaier aan technische innovaties die mogelijke antwoorden laten zien op de beschreven vraagstukken. Om meer grip te krijgen op de toepassing van innovaties wordt volop geëxperimenteerd met allerlei alternatieve manieren van doen, bouwen en handelen die kunnen bijdragen aan een meer duurzame manier van leven en samenleving. Dat gebeurt bijvoorbeeld in fieldlabs, living labs, pilots en stedelijke experimenten. Toch heeft dit nog niet de grote systeemveranderingen gebracht die nodig zijn en is van een brede maatschappelijke toepassing van deze innovaties (nog) geen sprake, laat staan dat onze maatschappij meer duurzaam is of wordt ingericht en gebruikt. Zo is het energieverbruik in Nederland al jaren rond de 3000 petajoule per jaar, ondanks inspanningen tot reductie.¹⁶³

Een voorbeeld van technische innovatie is deelmobiliteit. Met de technische mogelijkheden voor deelmobiliteit zou een deel van de mobiliteitsvraag kunnen worden ingevuld. Privéauto's staan immers het grootste deel van de tijd stil. De technische mogelijkheden voor deelmobiliteit hebben echter (nog) niet de mobiliteitstransitie opgeleverd van minder auto's en minder (openbare) ruimte voor parkeren. Zo zijn er vele voorbeelden van indrukwekkende innovaties en experimentele toepassingen die (nog) niet tot de grote en noodzakelijke systeemveranderingen hebben geleid. Dit roept vragen op. Hoe kan het dat al die technische innovaties (nog) niet tot grote veranderingen hebben geleid? En welke rol spelen stedelijke vernieuwende praktijken in zo'n veranderproces?

4.1.2 Opbouw essay

In dit essay ga ik dieper in op de rol van stedelijke vernieuwende praktijken bij maatschappelijke transitieprocessen, zoals (sociaal-technische en transitie-) experimenten, pilots en vernieuwende toepassingen binnen fieldlabs en living labs. Dit vormt de kern van de onderzoekslijn 'Doorwerking stedelijke vernieuwing' bij het lectoraat Urban Innovation. Hoe kunnen deze stedelijke vernieuwende praktijken bijdragen aan maatschappelijke veranderingen (paragraaf 4.2)? Waarom is de transitie-impact van die vernieuwingen (nog) zo beperkt (paragraaf 4.3) Hoe kan optimaal van stedelijke vernieuwende praktijken worden geleerd (paragraaf 4.4)? En hoe kunnen die lessen worden geborgd voor een betere doorwerking en

¹⁶² Provoost, M. (2022)

¹⁶³ CBS, PBL, RIVM, WUR (2022)

(echte) veranderingen (paragraaf 4.5)? Ik maak daarbij gebruik van voorbeelden vanuit mobiliteitsstudies, aangezien mijn onderzoekachtergrond in dat vakgebied is gevormd.

4.2 Anders dan anders: Stedelijke vernieuwende praktijken

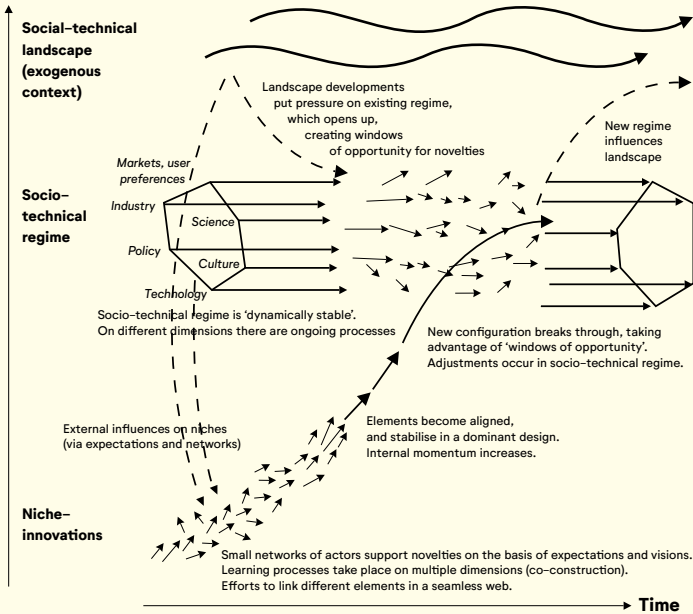
Het onderzoeksveld van transitiestudies geeft inzicht in waarom stedelijke vernieuwende praktijken (pilots, experimenten, fieldlabs, living labs) van belang zijn voor het transitieproces voor grote maatschappelijke veranderingen. Binnen deze onderzoeksdiscipline wordt bestudeerd hoe maatschappelijke veranderingen plaats hebben gevonden en hoe transitieprocessen mogelijk te initiëren, te sturen of te beïnvloeden zijn. Met het bestuderen van bijvoorbeeld de overgang van paard-en-wagen naar automobilititeit is meer begrip gekomen over grote veranderprocessen. De auto heeft bijvoorbeeld het netwerk van verzorgingsstations voor de paarden overbodig gemaakt. Een nieuw netwerk van tankstations is daarvoor in de plaats gekomen. Verwijzingen naar het oude regime blijven echter vaak wel bestaan, zoals de aanduiding van PK's (paardenkracht) onder de motorkap. Of denk aan het qwerty-toetsenbord. Deze lettervolgorde was noodzakelijk voor typemachines om te voorkomen dat de hamertjes in elkaar haakten bij het sneltypen, maar voor de huidige toetsenborden is dat niet relevant. Toch is 'qwerty' nog steeds de dominante toetsenbordlogica.

In dit essay staat de doorwerking van stedelijke vernieuwende praktijken centraal. Onder stedelijke vernieuwende praktijken worden verstaan pilots en experimenten, maar ook vernieuwende werkwijzen die bijvoorbeeld in fieldlabs, living labs of learning labs worden toegepast. Deze termen worden in dit essay door elkaar gebruikt. Ze verwijzen in essentie naar hetzelfde, als zijnde 'stedelijke vernieuwende praktijken'. Daarbij is de overkoepelende vraag hoe gezamenlijk te leren van deze vernieuwende (onderzoeks)activiteiten, hoe deze lessen kunnen landen in de praktijk en daar kunnen bijdragen aan een veranderproces. Oftewel, de doorwerking van stedelijke vernieuwing.

Dit onderzoek naar de doorwerking van stedelijke vernieuwing is ook voor (toegepast) onderzoek in de brede zin relevant, aangezien het niet vanzelfsprekend is dat onderzoekresultaten landen in de praktijk.

4.2.1 Multi-level perspectief

Om inzicht te krijgen in de complexiteit van transitities, helpt het om het multi-level perspectief model te hanteren – zie figuur 4.1.¹⁶⁴ Deze figuur maakt een onderscheid in drie niveaus van invloed op transitie: sociaal-technisch landschap, sociaal-technisch regime en niche innovaties. Het sociaal-technisch regime (meso) staat voor de dominante gang van zaken, waar markt(en), industrie, wetenschap, politiek, beleid en cultuur op inspelen en op zijn ingericht. Het regime kan onder druk komen te staan door externe en maatschappelijke veranderingen in het sociaal-technisch landschap (macro), zoals een oliecrisis, een klimaatramp, een pandemie, een oorlog, of nieuwe maatschappelijke ideeën. Dit geeft mogelijkheden voor vernieuwingen om tot het regime door te dringen en te veranderen. Soms van binnenuit, waarbij het regime zich aanpast. En soms doordat het regime wordt overgenomen door een alternatief. In dit proces spelen niche innovaties (micro) een belangrijke rol. Deze innovaties vinden plaats (enigszins) buiten het regime in een vrije ruimte om nieuwe vormen van denken, handelen en doen in de praktijk uit te proberen. Het gaat doorgaans om een veelvoud van innovatieve activiteiten, die elkaar kunnen versterken door een netwerk te vormen.

Figuur 4.1 Multi-level perspective model (Geels, 2002)

¹⁶⁴ Geels, (2002)

Stedelijke vernieuwende praktijken zijn zulke niche innovaties, net als het uitproberen van nieuwe manieren van werken in bijvoorbeeld pilots, experimenten, living labs of fieldlabs. Het vernieuwende karakter van deze activiteiten in een stedelijke context staat in dit essay centraal, waardoor zowel experiment, pilot, werken in living labs als fieldlab onder de noemer 'stedelijke vernieuwende praktijk' worden geschaard. Deze innovaties zijn anders dan natuurwetenschappelijke of sociaalpsychologische experimenten, waarbij het veelal gaat om een gecontroleerde, laboratorium setting waarin een hypothese wordt getoetst en de herhaalbaarheid van het experiment van groot belang is. Stedelijke vernieuwende praktijken vinden daarentegen plaats in een maatschappelijke context, die per definitie niet volledig controleerbaar is, waardoor de toepassing van de vernieuwende praktijk niet op exact dezelfde manier te herhalen is. Waardevol is echter juist dat stedelijke vernieuwingen plaatsvinden in de echte wereld met echte actoren, oftewel in een sociale context. Zonder deze sociale context¹⁶⁵ zou het immers gaan om een technisch experiment waarin uitsluitend de werking van de techniek kan worden getoetst en niet het gebruik ervan in een maatschappelijke praktijk. In een gecontroleerde omgeving kan een vernieuwing immers prima werken, maar dat zegt nog niets over een mogelijke maatschappelijke toepassing.

In het onderzoek Resilio¹⁶⁶ stond bijvoorbeeld een vernieuwend systeem van wateropvang op daken centraal met als doel om de klimaatadaptatie bij hevige regenval in hoogstedelijke straten te vergroten. De technische innovatie bestond (kort gezegd) uit een combinatie van groene-daken-cassettes met beplanting en flexibele compartimenten die tijdelijk water op het dak kunnen vasthouden. Bij de toepassing ervan in de sociale context van een stadswijk in Amsterdam bleek echter dat er vele (technische en niet-technische) obstakels waren. Wie is financieel en juridisch verantwoordelijk: het Waterschap, de woningbouwvereniging of de bewoner? Ook een nauwkeurig proces voor betrokkenheid van bewoners bleek cruciaal. Pas na een langdurige samenwerking met vele iteratieslagen kon de voorgenomen installatie van blauwgroene daken worden gerealiseerd.

4.2.2 Transitie-experimenten

Transitie-experimenten gaan verder dan een technische innovatie die in een sociale context wordt toegepast en worden aan de hand van vijf kenmerken beschreven.¹⁶⁷

- In het transitie-experiment staan vernieuwende praktijken (ervaring, techniek of gebruik) centraal die **radicaal** anders zijn dan de normale gang van zaken (het dominante regime).
- Het transitie-experiment heeft een **duidelijke verbinding met het voorliggende vraagstuk**, zoals het verminderen van de auto-afhankelijkheid als onderdeel van de mobiliteitstransitie.
- Het transitie-experiment is **realistisch en uitvoerbaar** in de maatschappelijke praktijk.
- Het transitie-experiment heeft een **strategische waarde**, doordat het in potentie cruciale lessen oplevert die kunnen bijdragen aan hoe een structurele verandering te stimuleren.
- En het transitie-experiment heeft een **communicatieve en mobilisatiewaarde**: het spreekt tot de verbeelding en motiveert anderen om ook na te denken over het onderliggende vraagstuk.

Bij transitie-experimenten kan het gaan om een experiment waarbij niet zozeer een vernieuwende techniek, maar een vernieuwende ervaring of werkwijze centraal staat. Straatexperimenten zijn een voorbeeld van zo'n transitie-experiment rond een vernieuwende ervaring. In een straatexperiment wordt de dominantie van de auto in de openbare ruimte (parkeren en rijden) voor een bepaalde periode in een straat gebroken ten gunste van andere functies.¹⁶⁸ Er ontstaat letterlijk ruimte voor spelen, sporten en ontmoeten op straat. Door dit toe te passen in de praktijk kunnen bewoners en bezoekers zelf ervaren wat de waarde is van een andere invulling van de openbare ruimte en welke neveneffecten optreden voor automobilisten. Soms leidt zo'n ervaring tot een permanente verandering van het gebruik van een straat, ten gunste van leefruimte voor bewoners. Soms blijft het bij een eenmalig experiment.

Figuur 4.2 Straat experiment 'Ciclovía', Bogota, Colombia, 2017 (<https://www.uva.nl/en/shared-content/faculiteiten/en/faculteit-der-maatschappij-en-gedragswetenschappen/news/2020/05/what-can-we-learn-from-street-experiments.html>)

¹⁶⁵ Sengers ea, 2016

¹⁶⁶ [Phttps://www.hva.nl/urban-governance/gedeelde-content/projecten/duurzame-stad/resilio.html](https://www.hva.nl/urban-governance/gedeelde-content/projecten/duurzame-stad/resilio.html)

¹⁶⁷ Roorda, C., e.a. (2014)

¹⁶⁸ Bertolini, (2020).

4.3 Waarom beperkte doorwerking?

Pilots, (transitie)experimenten, living labs of fieldlabs zijn dus vernieuwende praktijken die kunnen fungeren als niche innovaties. Deze vernieuwende praktijken kennen vele vormen, maar zijn in ieder geval anders dan de normale gang van zaken in het regime. Een overkoepelend doel van dergelijke vernieuwende praktijken is om strategische lessen te leren en daarmee direct of indirect bij te dragen aan een veranderproces waarin een dominant regime wordt aangepast van binnenuit of vervangen door een meer duurzaam alternatief. Toch hebben de vele innovaties (nog) niet tot grote veranderingen geleid. Om vanuit een vernieuwende praktijk transitie-impact¹⁶⁹ te hebben, blijkt het leren van en met experimenten cruciaal. Het leren van (strategische) lessen over hoe een vernieuwing in de praktijk werkt is een belangrijk, zo niet het belangrijkste, doel van experimenteren. Evalueren, (reflectief) monitoren en gezamenlijk leren zijn dan ook vaak onderdeel van de voorgenomen activiteiten rond een experiment.

4.3.1 Gezamenlijk leren niet vanzelfsprekend

Leren van en met vernieuwende praktijken is echter geen vanzelfsprekendheid en schiet er vaak bij in.¹⁷⁰ In een studie naar 400 experimenten rond duurzaamheid in 225 steden wereldwijd werd duidelijk dat reflectie en leren van experimenteren vaak niet of niet goed lukt.¹⁷¹ Minder dan 1% van de onderzochte experimenten in dit onderzoek scoorde positief op dit kenmerk! Dit staat in schril contrast met het grote belang van leren door experimenteren, wat ook breed in de literatuur wordt onderstreept. De geringe doorwerking en transitie-impact vanuit vernieuwende praktijken wordt hier mede door verklaard.

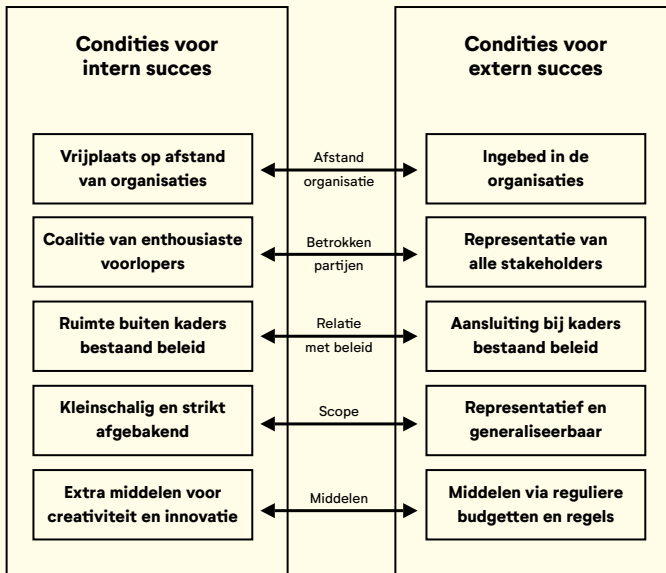
Voor dit verschil tussen enerzijds de brede erkenning van gezamenlijk leren als belangrijk doel van experimenteren en anderzijds het grotendeels ontbreken daarvan zijn meerdere verklaringen:¹⁷²

1. Het kan experimenten ontbreken aan middelen voor het leren als onderdeel van het experiment. Leren kost veel tijd. Als een hierop gericht budget ontbreekt krijgt het (gezamenlijk) leren te weinig aandacht.
2. Ook kan een duidelijke strategie missen over hoe gezamenlijk kan worden geleerd. Leren gebeurt immers niet vanzelf en is niet vanzelfsprekend.
3. Zelfs als er wel een leerstrategie of -aanpak is afgesproken voor het experiment blijft vaak onduidelijk of er daadwerkelijk is geleerd. Dat is het geval als niet wordt gemonitord (getoetst) welke lessen de betrokkenen bij experimenten hebben geleerd, of de leerstrategie voldoende het leren faciliteert en of de leerstrategie is afgestemd op de behoefte van de betrokkenen.
4. Ten slotte hebben veel experimenten te maken met een hoge werk- en tijdsdruk en een te grote nadruk op het interne succes: het slagen van de experimentdoelen op korte termijn. Gezamenlijk leren kan dan gaandeweg minder urgent lijken en verwateren, dit geldt nog meer voor het leggen van verbindingen met mogelijke toepassingsgebieden buiten het experiment.

4.3.2 Pilot Paradox

Een beperkte doorwerking vanuit vernieuwende praktijken op het transitieproces wordt ook verklaard vanuit de 'pilot paradox',¹⁷³ (zie figuur 4.4), waarbij de condities voor een succesvolle pilot (intern succes) haaks staan op de condities die nodig zijn voor een succesvolle doorwerking (extern succes) binnen bestaande organisatie- en maatschappelijke structuren. Deze paradox is niet alleen relevant voor pilots, maar voor (stedelijke) vernieuwende praktijken en niche innovaties in het algemeen en daarom de moeite waard om nader op in te gaan. Dit aan de hand van de positie van de pilot ten opzichte van de beoogde context voor verdere toepassing (1); de betrokken partijen (2); de relatie met beleid (3); het projectontwerp en schaalgrootte (4); en middelen (5).

Figuur 4.3 Pilot paradox: condities voor intern succes van een pilot werken het externe succes tegen (van Buuren e.a. 2016)

¹⁶⁹ Wolfram, 2016

¹⁷⁰ Beukers en Bertolini, 2022; Majoer ea, 2017

¹⁷¹ Castan Broto et al. (2019)

¹⁷² Beukers en Bertolini, 2021

¹⁷³ Van Buuren e.a., 2016

1. Positie van de pilot

Pilots staan vaak op enige afstand van de bestaande organisatie- en maatschappelijke structuren. Die afstand is nodig om tot vernieuwende ideeën te komen en deze ook toe te kunnen passen. Voor een 'eenvoudige' doorwerking van de lessen uit een pilot is het echter nodig om verbonden te blijven en aan te sluiten bij de geldende normatieve kaders. Dit staat haaks op de mogelijk radicaal andere ideeën die tot uiting komen in vernieuwende praktijken en daarmee juist niet passen bij de geldende normatieve kaders.

2. Betrokken partijen

Deelnemers bij een pilot zijn geen representatieve afspiegeling van de maatschappij of een organisatie. Het zijn vaak voorlopers, die enthousiast zijn over vernieuwingen en open staan om daarvan te leren. Zij vormen een 'coalitie van welwillende *boundary spanners*¹⁷⁴'. Naast welwillend en gericht op samenwerking zijn deze deelnemers ook in staat om vanuit verschillende perspectieven naar een vraagstuk te kijken, over de eigen grenzen heen. Voor een concrete en duurzame doorwerking van een vernieuwing is echter een bredere coalitie nodig vanuit meerdere domeinen, die de arena van de toekomstige toepassing vertegenwoordigen. Daar horen ook sceptici en conservatieven bij die moeilijker te motiveren zijn om deel te nemen.

3. Relatie met beleid

Pilots hebben vaak te maken met andere, mildere beleidskaders dan reguliere projecten. Vanuit beleid kan bijvoorbeeld worden gesteld dat alleen met bewezen methoden en technieken wordt gewerkt, terwijl in een pilot vaak nog niet bewezen handelen centraal staat. Ook kennen pilots vaak dynamische en niet gestandaardiseerde werkprocessen. Deze processen sluiten niet per se aan bij de gangbare (organisatie)processen waar de uitkomsten van de vernieuwing zouden moeten landen, wat de inpassing van een vernieuwende praktijk bemoeilijkt. Zeker als juist de gangbare processen aangepast moeten worden, wat weerstand kan oproepen.

4. Projectontwerp en schaalgrootte

Doordat vernieuwende praktijken een vrije ruimte vormen en kleiner zijn in schaal (geografisch/locatie, in omvang of in tijd) kan er twijfel ontstaan of de uitkomsten ook representatief zijn voor een grotere toepassing.

5. Ruimere middelen

Pilots kunnen vaak worden gerealiseerd met een buitengewone financiering, zoals een subsidie of extra budget. Hierdoor ontstaat er vrije ruimte waarin creatieve en innovatieve ideeën kunnen ontstaan. Daarmee kan er tegelijkertijd een oplossingsrichting ontstaan die niet voldoet aan de bestaande systeemkaders en niet past binnen de geldende kaders voor

bijvoorbeeld kosteneffectiviteit. De oplossingsrichting van de pilot zal dan niet op grotere schaal uitvoerbaar zijn binnen die bestaande kaders.

Tekenend binnen het ontstaan van deze paradoxen is de nadruk die wordt gelegd op het interne succes van een pilot.¹⁷⁵ Namelijk: het komen tot een succesvolle toepassing binnen de pilotkaders lijkt veelal een doel op zich te worden. Vergeten wordt vaak om in verbinding te komen en te blijven met praktijken voor een mogelijke toekomstige toepassing, namelijk het externe succes. Daarvoor is het nodig om samen te leren en aandacht te hebben voor een brede disseminatie binnen andere praktijken en beleid van de geleerde lessen en inzichten. Ook blijkt de aandacht voor het externe succes gaandeweg vaak af te nemen, als de werkdruk hoger wordt om (tenminste) het interne succes te behalen.¹⁷⁶

4.4 Gezamenlijk leren van en met stedelijke vernieuwende praktijken

Obstakels voor effectief gezamenlijk leren van en met stedelijke vernieuwende praktijken, vormen een belangrijke verklaring voor de gebrekkige doorwerking van vernieuwende praktijken naar andere toepassingen waarmee het transitieproces wordt bevorderd. Dit roept de vraag op: Hoe doe je dat dan, leren van en met stedelijke vernieuwende praktijken? Deze vraag is niet alleen relevant voor het leren binnen de kaders van de vernieuwende praktijk, maar ook om het externe succes te vergroten: om de verbinding te leggen met de beoogde contexten waarin de vernieuwing verder toegepast kan worden. In de volgende paragrafen wordt ingegaan op hoe te leren van en met vernieuwende praktijken vanuit transitiestudies, ervaringsgericht leren en hoe dit samen een leerstrategie vormt die vanuit het lectoraat Urban Innovation wordt toegepast.

4.4.1 Leren volgens transitie studies

Binnen het onderzoeksveld transitiestudies is veel onderzoek gedaan naar hoe het leren van en met vernieuwende praktijken plaatsvindt. Het leren van en met vernieuwende praktijken wordt in transitiestudies benaderd als een proces van verdiepen door (1) verbreden, (2) reflecteren en (3) sociaal leren. Doel hiervan is om meer begrip en inzicht te verkrijgen in de cultuur, praktijken en structuren voor de toepassing van meer duurzame alternatieven voor maatschappelijke vraagstukken.

¹⁷⁴ Williams, P., 2013.

¹⁷⁵ Van Buuren e.a. (2016)

¹⁷⁶ Castan Broto et al. (2019)

Ten eerste is verbreden nodig om de complexiteit en veelzijdigheid van maatschappelijke vraagstukken te begrijpen, met aandacht voor de institutionele, technologische, sociaal-culturele, ecologische en economische dimensies. Om deze veelzijdigheid te begrijpen is het nodig om reflectief te leren, ook wel 'tweede orde leren' of 'double loop learning' genoemd.¹⁷⁸ Reflectief leren, ten tweede, nodigt uit om onderliggende normen, waarden en aannames te bevragen. Om dit goed te doen is het nodig het vraagstuk vanuit meerdere perspectieven te bekijken. Daarvoor is, ten derde, sociaal leren van belang, oftewel leren in een groep met deelnemers die verschillende perspectieven vertegenwoordigen. Leren in transitiestudies wordt dus gezien als een proces waarin verdiepen centraal staat: door de volle breedte van een vraagstuk te onderzoeken vanuit een reflectieve houding waarmee onderliggende waarden, normen en aannames worden bevraagd in een sociale setting waarin meerdere perspectieven zijn vertegenwoordigd.¹⁷⁹

Naast beschrijving van het proces van leren is binnen transitiestudies veel ervaring opgedaan met condities die het leren van experimenten mogelijk moeten maken, zoals:

- Duidelijke leerdoelen formuleren;
- Een leerstrategie afspreken;
- Het monitoren van de leeruitkomsten;
- Genoeg middelen en tijd vrijmaken om gezamenlijk te leren;
- Regelmatig momenten van reflectie en actie inplannen;
- Ondersteuning vanuit het management van de betrokken instituties om gezamenlijk te leren;
- De inzet van reflectieve en interactieve oefeningen, zoals focusgroep gesprekken, stakeholders workshops, systeem analyse, *visioning*, *back casting*, netwerk events, enzovoort;
- Inzet van een procesmanager en moderator die het leren en de interactie tussen de deelnemers begeleidt;
- Verbinding maken met en leren van gerelateerde experimenten;
- Een gevoel van urgentie, commitment, transparantie, eerlijkheid en competentie bij de deelnemers.

Leren zou in een ideale situatie in een kleine en stabiele groep moeten plaatsvinden. Echter, om een experiment impact te kunnen laten hebben op het transitieproces en met name om de strategische en communicatieve waarde en het externe succes te vergroten, is het nodig dat ook personen buiten de direct betrokkenen van het experiment leren. Daarvoor moeten alle niveaus van betrokkenen meedoen: van bestuurder tot uitvoerder tot gebruiker. Ook moet duidelijk zijn welke acties nodig zijn voor de benodigde verandering op alle belangrijke ontwikkelprocessen: politiek-bestuurlijk, organisatorisch en de maatschappelijk inbedding.¹⁸⁰ Om impact te hebben op het veranderproces moet dus een brede groep van direct en

¹⁷⁸ Argyris, 1977

¹⁷⁹ Beukers en Bertolini, 2022

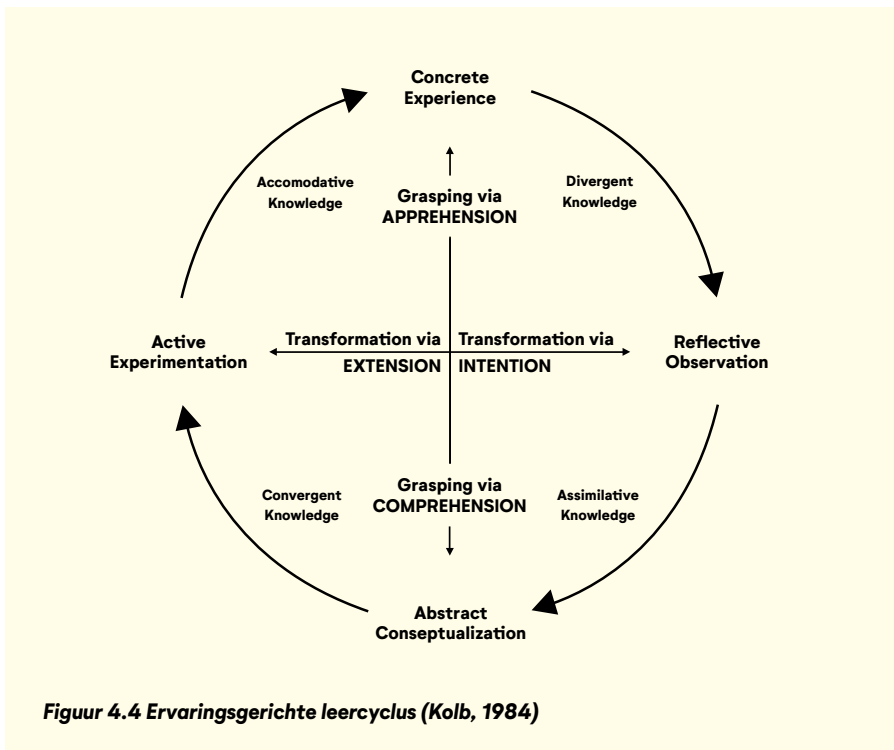
¹⁸⁰ Wolfram, M., 2016.

indirect betrokkenen (bewoners en professionals) leren van en met experimenten. Dat is geen stabiele of statische groep, maar een bonte verzameling van personen die ook incidenteel moeten kunnen aanhaken.

4.4.2 Ervaringsgericht leren

De leeracyclus van Kolb (1984)¹⁸¹ kan helpen om het leerproces met zo'n brede groep van betrokkenen verder te structureren. Deze leeracyclus stelt dat verschillende soorten ervaringen moeten worden opgedaan om diepgaand te leren. Diepgaand leren wil zeggen dat betrokkenen niet alleen passief kennis opdoen door ergens over te lezen, te luisteren of te beschouwen, maar ook zelf aan de slag gaan met het ontwerpen van een oplossingsrichting, het toepassen daarvan en de opgedane kennis verder brengen naar een nieuwe toepassing in een volgende context (in een andere tijd, plaats, samenwerking, setting). Dit levert telkens andere vormen van kennis op, waarmee de geleerde lessen op een andere manier worden geïnternaliseerd zodat een doorleefde vorm van kennen en begrijpen ontstaat, zie figuur 4.5.

Figuur 4.4 Ervaringsgerichte leeracyclus (Kolb, 1984)

¹⁸¹ De leeracyclus van Kolb (1984) is niet onomstreden door de nadruk die het legt op de individuele kennisontwikkeling, terwijl de sociale context het leren evengoed beïnvloedt. Met name de (commerciële) leerstijlentests die op basis van de leeracyclus zijn ontwikkeld worden bekritiseerd. Desondanks biedt het een relevant kader voor leren van en met experimenten.

De ervaringsgerichte leercyclus sluit goed aan bij de logica van experimenten. Ook bij experimenten gaat het om leren door te doen en toe te passen in een relevante context. De ervaringsgerichte leercyclus onderschrijft dit en geeft aan hoe een toepassing moet worden voorafgegaan door een fase van divergeren, waarin een breed begrip van het vraagstuk centraal staat vanuit observatie en reflectie. Vervolgens kan een fase van conceptualiseren ontstaan, waarin het ontwerp van een oplossingsrichting wordt gevormd. Dan volgt de overgang van ontwerp naar experimentele toepassing en de vele aanpassingen die nodig zijn om dat te realiseren. Ten slotte wordt gekeken hoe de ervaringen met het experimentele toepassen geaccommodeerd kunnen worden naar nieuwe toepassingen en praktijken. De leercyclus heeft geen eindpunt (ook niet perse een beginpunt), maar stelt leren voor als een doorgaande spiraal. Het ervaringsgericht leren kan op drie manieren helpen bij het leren van en met vernieuwende praktijken.

Ten eerste moeten zowel de kortstondig als langdurig betrokkenen in staat worden gesteld de vier fases van de cyclus te doorlopen. In de setting van stedelijke vernieuwingen is het niet mogelijk dat ieder type betrokkene met dezelfde intensiteit een geheel leerproces doorloopt, laat staan meerdere cycli. De te implementeren onderwerpen zijn doorgaans te groot en de betrokkenheid vaak te vluchtig. Dat kan worden ondervangen door deelnemers die later instappen goed mee te nemen in de voorgaande processtappen en hen te helpen daar zelf over na te denken (zie punt 2). En door bij het leren van en met experimenten deelnemers (professionals en ervaringsdeskundigen) te betrekken die de verschillende fases van de leercyclus vertegenwoordigen (zie punt 3).

Ten tweede vraagt het leren in elk van de vier fases, ofwel kwadranten, telkens andersoortige oefeningen. In het 1^e kwadrant wordt het observeren van concrete ervaringen en reflecteren gestimuleerd, in het 2^e het verder doordenken van en reflecteren op de waarnemingen, in het 3^e het construeren van een oplossingsrichting en in het 4^e het toepassen daarvan, wat vervolgens weer concrete ervaringen oplevert die geobserveerd kunnen worden, enzovoort. Dit kan bijvoorbeeld worden vertaald in oefeningen die deelnemers vragen concrete ervaringen te delen, in het uitnodigen van sprekers die over gerelateerde praktijken kunnen vertellen en daar met elkaar over in gesprek gaan, in ontwerp-oefeningen en betrokken zijn bij het toepassen (al dan niet in een simulatie) ervan. Vervolgens zal het accommoderen van de lessen van de vernieuwende praktijk naar andere contexten onderwerp van gesprek moeten zijn: hoe kunnen lessen verder worden gebracht, wat en wie zijn daarvoor nodig?

Ten derde wordt in de ervaringsgerichte leertheorie benadrukt dat iedereen andere kennis en ervaringen met zich meebrengt. Door samen te leren in groepen waarin bijvoorbeeld analytische kennis en toepassingskennis vertegenwoordigd is, kunnen rijkere leerervaringen ontstaan. Voor vernieuwende praktijken is het daarom waardevol om te leren binnen divers samengestelde groepen met zowel deelnemers die veel concrete ervaringen hebben, als deelnemers die analytisch, ontwerptechnisch en/of praktisch sterk zijn.

4.4.3 Hoe leren van en met vernieuwende praktijken?

De ideeën over leren van en met vernieuwende praktijken vanuit transitiestudies en het ervaringsgericht leren zijn samengevat in een ervaringsgerichte leer- transitiestrategie (ELTS). Figuur 4.5 geeft een overzicht van de 16 richtlijnen die kunnen helpen om een ervaringsgerichte leerstrategie te vormen en het leren van en met stedelijke vernieuwende praktijken te bevorderen. In de periode 2018 – 2020 is deze ELTS toegepast bij het Innovatieprogramma Mobiele Stad (IMS).¹⁸² Het leren met meer en minder direct betrokkenen bij experimenten voor meer duurzame stedelijke mobiliteit stond daarin centraal. Daarbij is leren van en met vernieuwende praktijken geen doel op zich, maar onderdeel van een transitieproces. Een belangrijke aanscherping vanuit dit onderzoek was dat het zelf leren essentieel is. Vooral oefeningen (werkvormen) die het zelf denken, reflecteren, zelf (mee) ontwerpen, zelf doen en zelf nadenken over welke lessen waardevol zijn voor de eigen praktijk stimuleerden een hoge potentiële leeropbrengst. Deze leeropbrengst was opvallend hoger dan die van bijvoorbeeld keynotes en andere passieve vormen van kennisoverdracht. Ook bleken met name de condities relevant die het leren mogelijk moeten maken, zoals genoeg tijd en budget voor gezamenlijk leren, regelmatige leerbijeenkomsten, passende moderatie, tijd om elkaar te leren kennen en een open houding om te leren.

Ervaringsgerichte leer- en transitiestrategie (ELTS)

1. Stel vooraf een **leerstrategie** op. Deze leerstrategie voorziet in het begeleiden van het gezamenlijk leren gedurende het hele proces rond de vernieuwende praktijk. Vooral van belang zijn: actieve oefeningen, sterke moderatie van de leermomenten en voldoende tijd.
2. Formuleer vooraf **leerdoelen**.
3. Bedenk vooraf **voor wie** (welke arena's) de te leren strategische lessen waardevol kunnen zijn en betrek hen.
4. Zorg voor een **open attitude** om gezamenlijk te leren, zodat het gezamenlijk leren als belangrijk doel wordt omarmd.
5. Werk met **vast ingeplande en spontane** momenten voor gezamenlijk leren.
6. Zorg voor **voldoende tijd, budget en mandaat vanuit het management** voor het gezamenlijk leren.
7. Organiseer **oefeningen (werkvormen) die individueel en groepsleren faciliteren**: het zelf denken, reflecteren, ontwerpen, ervaren en doen moeten worden geactiveerd.
8. **Monitor** de leeropbrengst en reflecteer daarop met elkaar: worden voldoende strategische lessen geleerd? Voldoet de leerstrategie?

¹⁸² *Beukers en Bertolini, 2021; 2022*

9. Betrek een **moderator** die zich bewust is van de verschillende achtergronden van de deelnemers.
10. Zorg ervoor dat de deelnemers **elkaars achtergrond kennen**.
11. Vorm een **kerngroep** van betrokkenen voor wie de geleerde strategische lessen waardevol kunnen zijn. Let erop dat het werkgebied van deze geïnteresseerden aansluit bij de schaal van de vernieuwende praktijk.
12. Vorm **een 2^e schil** van geïnteresseerden voor wie de geleerde strategische lessen waardevol kunnen zijn.
13. Communiceer open over de (tussentijdse) bevindingen naar de **maatschappij** als geheel en betrek waar mogelijk bewoners of bewonersgroepen.
14. Leer van (vernieuwende) praktijken die (nog) **in ontwikkeling** zijn en betrek andere, gerelateerde praktijken om tot een breed inzicht van het voorliggende vraagstuk te komen.
15. Leer van vernieuwende praktijken die de **normale gang van zaken bevragen** (uitdagen) en verbind de geleerde lessen aan de eigen praktijk om tot een waardevolle reflectie te komen.
16. Leer van en met elkaar door 'social learning' en betrek **deelnemers uit de gehele context** van de vernieuwende praktijk en de potentiële arena's van een volgende toepassing.

Figuur 4.5 Ervaringsgerichte leer- en transitiestrategie (Beukers en Bertolini, 2022)

Onderdeel van het leerproces om tot de ELTS te komen was het opdoen van ervaringen met meerdere dilemma's. Daar worden er drie van uitgelicht.

Tijd vrijmaken voor gezamenlijk leren

Om te leren van en met vernieuwende praktijken is tijd en rust nodig, zodat met aandacht gezamenlijk kan worden gewerkt. De ELTS stelt dat een vaste structuur hiervoor behulpzaam kan zijn, zoals iedere twee maanden een bijeenkomst van minimaal een dagdeel waarin het gezamenlijk leren centraal staat met een brede groep genodigden. Echter, dat legt een behoorlijk beslag op de agenda's waardoor weerstand kan ontstaan of mensen niet kunnen komen. Vanuit de toepassing bij het Innovatieprogramma Mobiele Stad blijkt dit vooral te ontstaan als deelnemers het gevoel hebben dat het leren niet veel oplevert en dus niet effectief is, met name als er (te) veel passieve werkvormen zijn (zoals lezingen en andere presentaties). Door het leren te monitoren kan dit worden ondervangen. De leerbijeenkomsten kunnen op basis daarvan worden aangepast (met bijvoorbeeld meer actieve werk-

vormen) en zo worden ingericht dat het aansluit bij de verwachtingen en de leerbehoeften van de deelnemers. Door een gesprek hierover te voeren, kan bovendien een gevoel van eigenaarschap ontstaan over het gezamenlijk leren en kan het leren als gemeenschappelijk doel worden omarmd.

Spreker van naam

Gerelateerd aan het dilemma om genoeg tijd vrij te maken voor gezamenlijk leren is de vraag hoe een aantrekkelijk programma samen te stellen. Deelnemers moeten zich aangesproken voelen om aan te sluiten en het idee hebben een zinvolle bijeenkomst tegemoet te gaan. Een spreker van naam uitnodigen kan daarbij helpen. Een lezing als passieve vorm van kennisoverdracht kan zeker interessant zijn voor deelnemers, maar blijkt weinig strategische lessen op te leveren die waarde hebben voor het eigen leerproces, laat staan voor het verder brengen van de lessen vanuit een vernieuwende praktijk naar de eigen (werk)praktijk.

Een manier om hiermee om te gaan is om wel de spreker van naam uit te nodigen, maar deze uit te dagen om op een andere manier de bijdrage in te richten. Bijvoorbeeld door een zeer korte presentatie (10 tot 15 minuten) te geven en vervolgens een 'hulpvraag' aan de deelnemers voor te leggen, waar zij in kleine groepen aan werken. Vervolgens kan de opbrengst daarvan plenair worden besproken. De lezing krijgt zo meer het karakter van een masterclass, waarbij het zelf denken wordt gestimuleerd.

Gericht deelnemers uitnodigen

Voor het uitnodigen van deelnemers om gezamenlijk te leren is het nodig te weten voor welke arena's of contexten de te ontstane kennis vanuit de vernieuwende praktijk relevant kan zijn. Vervolgens is het nodig om deze deelnemers gericht uit te nodigen. Toch kan het nog steeds lastig zijn voor deelnemers om tijd vrij te maken in de agenda voor een bijeenkomst gericht op gezamenlijk leren. Blijkbaar is het binnen ons arbeidsethos lastig om dit te doen en kan er een conflict ontstaan tussen korte termijn en lange termijn belangen. Daarbij helpt het uiteraard als wel effectief wordt geleerd met veel ruimte voor de eigen kenniservaringen. Ook kan het helpen om zoveel mogelijk deelnemers te betrekken bij het programma en daarin een rol te geven: bijvoorbeeld als gespreksleider tijdens een groepssessie, om een eigen casus te pitchen of om een eigen vraag in te brengen.

4.5 Doorwerking stedelijke vernieuwing

Het waarom van het leren van en met stedelijke vernieuwende praktijken is redelijk goed onderzocht, maar de toepassing ervan in de praktijk blijkt nog een grote uitdaging. Bij iedere vernieuwende praktijk (pilot, experiment, fieldlab, living lab) is het opnieuw zoeken naar een leerstrategie die past bij de setting, deelnemers en leerdoelen. Daarnaast is een uitdaging om een dergelijke leerstrategie in te zetten met ruimte voor iteraties: door de leeropbrengst te monitoren (en in feite te toetsen of de deelnemers in staat worden gesteld strategische lessen te leren) kan de leerstrategie tussentijds worden bijgeschaafd. De ervaringsgerichte leer- en transitiestrategie biedt een kansrijke basis om verder uit te werken. Het be vraagt de manier waarop vernieuwingen tot stand komen vanuit een gezamenlijk leertraject én hoe de geleerde lessen kunnen landen in de praktijk, zodat de veranderimpact van de vernieuwing kan worden vergroot. Daarbij staat zowel het gezamenlijk leren binnen de kaders van die vernieuwende praktijk als juist ook met de wereld daarbuiten centraal.

De onderzoekslijn 'Doorwerking stedelijke vernieuwing' komt voort uit de bovenstaande vraagstukken en is gericht op hoe te leren van vernieuwende praktijken én hoe de doorwerking van deze lessen in de praktijk te verbeteren. In deze onderzoekslijn staat de volgende onderzoeksvraag centraal: **Hoe kan het transitieproces van pilots/experimenten/niche vernieuwingen verder worden gebracht in de praktijk en bijdragen aan verandering voor meer duurzame (circulaire, nabije, gezonde) leefomgevingen?**

Deze onderzoekslijn vormt het dwars-thema van het lectoraat Urban Innovation, omdat het relevant is voor alle typen stedelijke vernieuwingen die binnen dit lectoraat onderwerp van onderzoek zijn, zie ook figuur 1.1 in hoofdstuk 1. Onderzoeken over de circulaire, de gezonde of de nabije leefomgeving gaan immers allen over een vernieuwende omgang met de onderliggende maatschappelijke vraagstukken. Het realiseren van veranderingen in het denken (cultuur), doen (handelen) en organiseren (structuur) is een overkoepeld doel, waarvoor gezamenlijk leren met een breed deelnemersveld cruciaal is. Dit dwars-thema is daarnaast ook relevant voor onderzoek buiten het lectoraat, zoals onderzoek gericht op circulaire economie, energietransitie, voedseltransitie en mobiliteitstransitie. En wellicht voor onderzoek in het algemeen, wanneer een afstand tussen wetenschappelijke bevindingen en de praktijk wordt ervaren.

Concreet vertaalt het dwars-thema zich in een aanpak waarbij:

- Onderzoek van het lectoraat Urban Innovation wordt omkleed door leergemeenschappen, die gedurende het onderzoek samenwerken om te leren en lessen in de eigen organisatie te laten landen;
- Urban Innovation werk- en inspiratiesessies worden gemonitord vanuit de vraag of het gezamenlijk leren wordt gefaciliteerd en in hoeverre dit transdisciplinaire kennis oplevert;
- Fieldlab bijeenkomsten waarbij praktijkdeelnemers, docenten, studenten en onderzoekers reflecteren over hoe het fieldlab als een leergemeenschap kan functioneren.

Een voorbeeld: Leergemeenschap 15–minuten–stad Almere–Buiten

Kan de duurzaamheid (de klimaatimpact én de leefbaarheid) van Almere–Buiten verbeteren als het stadsdeel Almere–Buiten meer functioneert als 15–minuten–stad? Deze vraag staat centraal in onderzoek dat per 1 april 2023 van start is gegaan. Het concept 15–minuten–stad stelt de vraag welke voorzieningen bereikbaar zijn met actieve mobiliteit (lopen en fietsen) binnen ca. 15 minuten. Als dit samenvalt met de dagelijkse behoeften is er nauwelijks nog noodzaak voor auto of (langeafstand) OV mobiliteit. Grote voordelen hiervan zijn onder andere minder CO₂ uitstoot en meer sociale cohesie.¹⁸³ In het onderzoek moet duidelijk worden in hoeverre Almere–Buiten (niet) als 15–minuten–stad functioneert en wat de kansen en barrières hiervoor zijn. Vervolgens worden deze kansen en het mogelijk wegnemen van de barrières getoetst via sociale, culturele, technische en/of ruimtelijke interventies.

In lijn met het dwarsthema start het onderzoek met het vormen van een leergemeenschap. Daarbij staat de vraag centraal wie (welke organisaties) in potentie de onderzoeksresultaten kan toepassen: in beleid en in acties. De deelnemers in de leergemeenschap denken mee over de onderzoeksvragen en –aanpak en over de analyse en interpretatie van de (eerste) onderzoeksresultaten. Ze denken en doen mee in het toepassen van de interventies. Dat meedenken gebeurt via (inter)actieve oefeningen en (creatieve) werksessies. Gedurende het hele onderzoek worden de deelnemers uitgedaagd om (tussentijdse) lessen te koppelen aan de eigen praktijk. In de leergemeenschap reflecteren de deelnemers samen over waarom het toepassen van de geleerde lessen wel of niet lukt. Hiervoor wordt gewerkt met technieken als ‘actieleren’ en ‘intervisie’. De leergemeenschap zelf is ook onderwerp van onderzoek: een metaperspectief dus, als onderdeel van het onderzoek ‘15–minuten–stad in Almere–Buiten’.

De urgentie om anders te denken, te doen en te organiseren is groot. De kwaliteit van leven van de huidige en komende generaties staat op het spel. Daarvan raken steeds meer mensen doordrongen. Het transitie landschap verandert, maar in welke richtingen het regime moet veranderen, daarover is nog lang geen overeenstemming. Tot die tijd is het belangrijk te blijven innoveren, experimenten, vernieuwen en uitproberen, mits de koppeling met de praktijk goed wordt gemaakt, zodat de doorwerking van kennis en ervaringen uit die innovaties wordt vergroot. Flevoland biedt mogelijk een uitgelezen omgeving om te leren hoe die koppeling te maken en de traditie van het experiment voort te zetten.

¹⁸³ Moreno e.a. (2021)

Tot slot: een woord van dank

Het is overduidelijk dat het lectoraat Urban Innovation geen bestaansrecht heeft zonder collega's, deelgenoten, gezellen, vennoten, handlangers en vrienden. We zijn dan ook veel mensen en organisaties erkentelijk voor hun steun, vertrouwen en samenwerking.

Om te beginnen de gemeente Almere, de Provincie Flevoland en het Rijk die met het Fonds Verstedelijking Almere de uitvoering van het Urban Innovation programma binnen het programma Almere 2.0 tot en met 2025 financieel mogelijk maken. We vinden het fijn dat de stuurgroep van programmalijn Leren en Werken inhoudelijk meedenkt. De gesprekken met Jochum Muurling zijn daarvoor betekenisvol en plezierig. Verder ervaren we plezierige contacten en enthousiast meedenken bij de gemeentelijke organisaties van Almere en Lelystad.

Ondersteuning vinden we ook bij veel praktijkorganisaties en bewoners uit de stad en wijk. Dat zijn er inmiddels te veel om hier volledig te noemen. De volgende directeur–bestuurders van de Future Groep willen we hier graag speciaal noemen: Arjan Deutekom, Herbert Griffioen, Lidy Hartemink, Gerard Boekhoff, Koen Westhoff, Kim Ronner, Jan Jans, Annerie Brenninkmeijer, Mark Vlasblom, Ben Nassir Bouayad en Kees Stolwijk. Zij hebben ons enorm geholpen om vanaf de start van Urban Innovation praktijkvragen op te kunnen halen en goed uit de startblokken te komen.

Voor het kritisch meedenken over onze plannen willen we Annelies Acda, Simon van Dommelen, Mendel Giezen, Judith Hin, Katusha Sol, Sander van der Ham, Arlette Kerkhof en Sandra Dobbelaar hartelijk danken. En verder bedanken we Dana van Dillen, Lilian Mijnaals, Marieke Venselaar, Bram Loog, Martijn Rietbergen en Chiel van der Veen. Van grote waarde zijn ook de mensen in onze programmaraad, die ons van advies voorzien: Simone Baksteen, Kim Ronner, Erik Berkelmans en Paola Huijding.

Samenwerking gebeurt natuurlijk allereerst in de eigen organisatie. Hogeschool Windesheim is daarvoor een heerlijke organisatie en de betrokkenheid en inzet van veel collega's uit het onderwijs en het kenniscentrum zijn op veel manieren onmisbaar. We hebben veel steun (gehad) van de directeuren van het kenniscentrum Maatschappelijke Innovaties Flevoland: Josephine Lappia, Hasib Moukaddim en nu Derk Jan Kiewiet.

Tot slot zijn we nergens zonder het Urban Innovation team: Anne, Arno, Carina, Femke, Ferry, Frank, Geertje, Giulia, Guido, Harmke, Iris, Job, Karel, Kas, Kevin, Lydie, Melanie, Mounia, Natasja, Oscar, Quirine, Saar en Sigrid.

Allemaal super bedankt!

We hopen nog lang met jullie te mogen samenwerken!

Evert-Jan, Els en Ingrid

Over de auteurs

Evert-Jan Velzing is lector Urban Innovation bij hogeschool Windesheim in Almere. Met het lectoraat doet hij onderzoek naar innovatie in de stad en hoe dat kan helpen bij de ontwikkeling van een circulaire, gezonde en nabije leefomgeving. Centraal staan: Wat is de waarde voor bewoners, bestuurders, ondernemers en maatschappelijke organisaties: welvaart, welzijn en welbevinden? En hoe is sprake van leren, innoveren en doorwerking bij de betrokkenen? Evert-Jan werkte voorheen als organisatieadviseur, docent en onderzoeker op het gebied van duurzame innovatie. De laatste jaren doet hij onder andere onderzoek naar duurzaamheid in de bouw en de industrie, circulaire bedrijfs- en verdienmodellen, de transitie naar circulaire ketens en ketensamenwerking, en industrie- en innovatiebeleid.

Ingrid Bakker is associate lector Gezonde Leefomgeving binnen het lectoraat Urban Innovation. Ingrid werkt sinds 2008 bij hogeschool Windesheim. In 2021 heeft zij intern de overstap gemaakt van Zwolle naar Almere om te werken aan de opbouw van het programma Urban Innovation. Sinds de start van het lectoraat in september 2022 is ze verantwoordelijk voor de kennisontwikkeling en -deling met betrekking tot het realiseren van een gezonde leefomgeving in de nieuwe stad. Ingrid is opgeleid als voedings(des)kundige en epidemioloog en heeft hiervoor als senior onderzoeker gewerkt bij TNO en combineerde een aantal jaren haar werkzaamheden als associate lector bij het lectoraat De Gezonde Stad met haar rol als programmamanager Zwolle Gezonde Stad bij de gemeente Zwolle. Daarna heeft zij een aantal jaren haar Windesheim werkzaamheden gecombineerd met het coachen van gemeenten die de Jongeren Op Gezond Gewicht aanpak wilden implementeren.

Els Beukers werkt sinds 2022 als associate lector Doorwerking stedelijke vernieuwing bij het lectoraat Urban Innovation. Haar onderzoek richt zich op de vraag hoe de transitie-impact van stedelijke vernieuwingen – pilots, experimenten en toegepast onderzoek in fieldlabs en leergemeenschappen – te vergroten. Voordat Els de overstap naar Windesheim maakte, werkte zij als onderzoeker bij de Universiteit van Amsterdam en als opleidingsmanager van de master Urban Management bij de Hogeschool van Amsterdam. In haar onderzoek is zij geïnteresseerd in gezamenlijk leren en leerprocessen als onderdeel van de actuele transitievraagstukken, met name de mobiliteitstransitie. Daarnaast vormen domeinoverstijgend werken, vanuit verschillende perspectieven tot nieuwe (transdisciplinaire) inzichten komen en dialoogmanagement haar interessegebieden. Naast haar werkzaamheden als onderzoeker, heeft Els veel ervaring opgedaan in het bedrijfsleven als consultant en projectmanager.

Literatuur

- Ali, M.A. (2021). Smart city policy in developing countries: Case study of the new administrative capital in Egypt. *Journal of Public Affairs*, Volume 22 (S1). DOI: <https://doi.org/10.1002/pa.2774>.
- Almere 2.0. (2020). Sociale schaalsprong, Verder bouwen aan de Almeerse samenleving. Eindrapport van de werkplaats 'De toekomstbestendige stad'. Almere: Gemeente Almere.
- Argyris, C. (1977). Double loop learning in organisations, *Harvard Business Review*, pp. 115 – 125, September – October.
- Bakker, I., Beukers, E., Peek, C., Boschma, F., Winckels, G. & Velzing, E-J. (2023). Samenwerken en leren in fieldlabs volgens de Urban Innovation aanpak. *SoziO* 1(28), 6–11.
- Bakker, I., Wilderink, L., Renders, C. M., & Notten, N. (2021). Participatie vergroot kansengelijkheid. E-magazine. Platform Stad & Wijk, Den Haag.
- Beenackers MA, Oude Groeniger J, Kamphuis CBM, Van Lenthe FJ. (2018). Urban population density and mortality in a compact Dutch city: 23-year follow-up of the Dutch GLOBE study. *Health Place* 53:79–85.
- Bertolini, 2020, 'From "streets for traffic" to "streets for people": can street experiments transform urban mobility?', *Transport Reviews*, 40, 6, 734–753.
- Beukers, E., Bertolini, L. (2022). Fostering learning beyond urban experiment boundaries, *Environmental Innovation and Societal Transitions* 46, 100684.
- Beukers, E., Bertolini, L. (2021). Learning for transition: an experiential learning strategy for urban experiments. *Environ. Innov. Soc. Transit.* 40, 395–407.
- Boezeman, D. F., & Donkers, H. W. H. A. (2022). Klimaatsignaal '21. Leren omgaan met onzekerheden.
- Breznitz, D. (2021). *Innovation in Real Places – Strategies for Prosperity in an Unforgiving World*. Oxford University Press.
- Breznitz, S.M. & Feldman, M.P. (2012). The engaged university. *The Journal of Technology Transfer* 37, 139–157.
- Buijs, J. (2012). *The Delft Innovation Model – A Design Thinkers' Guide to Innovation*. Eleven International Publishing.
- Castán-Broto, V., Trencher, G., Iwaszuk, E., Westman, L. (2019). Transformative capacity and local action for urban sustainability. *Ambio* 48 (5), 449–462.
- CBS. (2022a, 30 mei). Bevolking op 1 januari en gemiddeld; geslacht, leeftijd en regio. Geraadpleegd van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/03759ned/table?dl=39E0B>
- CBS. (2022b). Inwoners per gemeente. Geraadpleegd op 22 maart 2023 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/regionaal/inwoners>

- CBS. (2022c). Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2022. Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS, PBL, RIVM, WUR (2022). Energieverbruik per sector, 1990–2021 (indicator 0052, versie 24 , 30 augustus 2022). www.clo.nl.
- Chataway, J., Hanlin, R. & Kaplinsky, R. (2013). Inclusive innovation: an architecture for policy development. *Innovation and Development*, 4 (1). DOI: 10.1080/2157930X.2013.876800
- Christensen, C.M. (1997). *The Innovator's Dilemma – When new Technologies Cause Great Firms to Fail*. Boston, Harvard Business School Press.
- Cramer, J. (2008). Voorwoord. In: Fedes, F. (eds.) (2008). *De Almere Principes*. Uitgeverij Thoth, Bussum.
- Dankbaar, B., Smals, R. & Vissers, G. (2020). Maak van het klimaatprobleem geen 'maanlanding'. Wiardi Beckman Stichting, 1 augustus 2020.
- Dankbaar, B. & Velzing, E.-J. (2013). *Industriebeleid in Nederland sinds 1850*. In: Dankbaar, B. & Berg, T. van den (red.). *Samen Toekomst Maken Met Techniek*. Rikken Print.
- De Jongh, D., den Hertog, F., Kruize, H. et al. (2021) *LEGO; Bouwstenen voor Leefomgeving en Gezondheid*. E-magazine. RIVM, Bilthoven.
- Den Hertog, F., Hin, J., van Alphen, T., Bulder, E., Sevinga, M., Bakker, I., Slopsema, J. en van Ederen, K. (2023). *GO! methode voor dorpen in landelijk gebied*. Werkboek. RIVM, Bilthoven. <https://www.rivm.nl/gezondeleefomgeving/GO-methode-voor-dorpen-in-landelijk-gebied>
- Edquist, C. (1997). Systems of innovation approaches — their emergence and characteristics. In: Edquist, C. (eds.) (1997). *Systems of Innovation: Technologies, Institutions and Organizations*. Pinter.
- Emmelot, Y., Heurter, A. & Ledoux, G. (2020). De teruglopende kwaliteit van het onderwijs in Almere onderzocht. Kohnstamm Instituut.
- Etzioni, A. (1987). *Humble Decision Making*. Harvard Business Review.
- Feddes, F. (eds.) (2008). *De Almere Principes – Voor een ecologisch, sociaal en economisch duurzame toekomst van Almere 2030*. Uitgeverij Thoth, Bussum.
- Florida, R. (2012). *The rise of the creative class – Revisited*. Basic Books.
- Frenken, K., Hekkert, M. & Janssen, M. (2021). *Betrek alle ministeries en samenleving bij aanjagen innovatie via missies*. *ESB*, 106 (4799), 322–325.
- Geels, F. (2002), *Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case study*, *Res. Policy*, 31, 1257 – 1274.
- Gemeente Almere. (zd). *Campus Almere Centrum*. Geraadpleegd op 26 april 2023 via <https://www.almere.nl/centrum/ontwikkeling/campus>.
- Gemeente Lelystad. (2023). *Lelystad in Zicht. Bevolkingsprognose 2023–2040*. Geraadpleegd op 10 april 2023 via <https://lelystadinzicht.nl/dashboard/dashboard/bevolkingsprognose/>

- Gemeente Lelystad. (2020). Nota gezondheidsbeleid 2020–2024 'Samen Gezond in Lelystad'.
- GGD Flevoland. (2022a). Factsheet 'Gezond en vitaal in Almere'.
- GGD Flevoland. (2022b). Factsheet 'Gezond en vitaal in Lelystad'.
- Hajer, M., Pelzer, P., Hurk, M. van den, Dam, C. ten & Buitelaar, E. (2020). Neighbourhoods for the Future – A Plea for a Social and Ecological Urbanism. Trancityxvaliz
- Hochstenbach, C. (2022). Uitgewoond: Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek. *Das Mag*.
- Hoorn, M., Duivenvoorden, A., Acda, A., Cliteur, H., Hosper, K., Lenkens, M., Nagelhout, G., Poole, N. (2022). Gezonde leefomgeving in kwetsbare wijken: Verkenning kennisbehoeften en mogelijkheden. Platform31, Pharos en Onderzoeksinstituut IVO, Den Haag en Utrecht.
- Huber, M. (2012). Als we goed kijken is feitelijk niemand gezond. *Mediator*, 23(5), 8–9.
- Huber, M., Knottnerus, J.A., Green, L., Horst, H. van der, Jadad, A. J., Kromhout, D., Leonard, B., Lorig, K., Loureiro, M. I., Meer, J. W. M. van der, Schnabel, P., Smith, R., Weel, C. van & Smid H. (2011). How should we define health? *British Medical Journal*, 343, 235–237.
- Jacobs, D. (2000). Het kennisoffensief – Slim concurreren in de kenniseconomie (2e editie). Samsom.
- Jacobs, D. (2005). Creativiteit en economie. Achtergrondpaper innovatielezing 2005.
- Jacobs, D. (2009). Strategie – Leve de Diversiteit. Pearson.
- Jacobs, D. & Snijders, H. (2008). Innovatieroutine. Van Gorcum.
- Jacobs, Jane. (1970). *The Economy of Cities*. Vintage Books.
- Jacobs, Jane. (2011). *The death and life of great American cities – 50th anniversary edition*. Modern Library.
- Jaspar & Ter Avest. (2022). Stadslabs: een oplossing voor weerbarstige vraagstukken in de wijk. Geraadpleegd op 28 april 2023, van <https://sway.office.com/BjlxhanF45ff-B5oO?ref=Link>
- Kirchherr, J., Hartley, K. & Tukker, A. (2023). Missions and mission-oriented innovation policy for sustainability: A review and critical reflection. *Environmental Innovation and Societal Transition*, 100721. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2023.100721>.
- Klingler-Vida, R., Glennie, A. & Savie Lawrence, C. (2022). *Inclusive Innovation*. Routledge.
- Knol, E. & Velzing, E.-J. (2019). Learning communities voor MMIP's: een schakel voor versnelling en opschaling. Verkenning op verzoek Topsector Energie en in opdracht van RVO. Qeam.
- Kolb, D.A., (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Legg, S. (2021). IPCC, 2021: Climate change 2021–the physical science basis. *Interaction*, 49(4), 44–45.
- MAC3PARK. (2023). Circulaire Hub Lelystad. Geraadpleegd op 29 april 2023, van <https://www.mac3park.nl/mac3park-circulaire-hub-lelystad/>

- Majoor, S., Morel, M., Straathof, A., Suurenbroek, F., van Winden, W. (2017). *Lab Amsterdam: Working, Learning, Reflections*. Uitgeverij Thoth, Bussum.
- Mazzucato, M. (2018). *Mission-oriented research & innovation in the European Union – A problem-solving approach to fuel innovation-led growth*. Europese Commissie.
- McDonough, W. (2008). *Duurzaam ontworpen voor een toekomst van wieg tot wieg*. In: Fedes, F. (eds.). *De Almere Principles*. Uitgeverij Thoth, Bussum.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2019). *Ontwerp Nationale Omgevingsvisie: Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving*. Den Haag. <https://www.denationaleomgevingsvisie.nl/publicaties/novi-stukken+publicaties/HandlerDownloadFiles.ashx?idnv=1760380>
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2020). *Uitvoeringsagenda Nationale Omgevingsvisie 2021–2024*. Den Haag.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2022a). *Kamerbrief van 13 oktober 2022 – Provinciale woningbouwafspraken 2022–2030*. Den Haag.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2022b). *Provinciaal startpakket fysieke leefomgeving*. Brief t.a.v. 12 colleges van Gedeputeerde Staten. Den Haag.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2020). *Gezondheid breed op de agenda. Landelijke nota gezondheidsbeleid 2020–2024*. Den Haag.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit. (2021). *Werken vanuit drie randvoorwaarden voor het Programma Gezonde Groene Leefomgeving*. Kamerbrief. Den Haag.
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. (1974). *Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening – Achtergronden, uitgangspunten en beleidsvoornemens van de regering*. Tweede kamer de Staten-Generaal, zitting 1973–1974, 12757, nr. 2.
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. (1976). *Derde nota over de Ruimtelijke Ordening*. Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1975–1976, 13754, nr. 2.
- Mitchell, M. (2009). *Complexity – A Guided Tour*. Oxford University Press.
- Montgomery, C. (2013). *Happy Cities – Transforming our lives through urban design*. Penguin Books.
- Moreno, C., Allam, Z., Chabaud, D., Gall, C., & Pratlong, F. (2021). *Introducing the “15-Minute City”: Sustainability, resilience and place identity in future post-pandemic cities*. *Smart Cities*, 4(1), 93–111.
- Mortazavi, S., Eslami, M.H., Hajikhani, A. & Väättänen, J. (2021). *Mapping inclusive innovation: A bibliometric study and literature review*. *Journal of Business Research*, Vol. 122, 736–750. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.07.030>
- Moussalt, A., Baardman, E. & Brave, F. (2011). *Projectmanagement – Wegwijzer voor methoden bij projectmanagement*. Van Haren Publishing.
- Nelson, R.R. & Winter, S.G. (1982). *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Harvard University Press.

- New Town Congres. (z.d.). New Town Alliantie. Geraadpleegd op 15 maart 2023, via <https://newtowncongres.nl/new-town-alliantie/>
- Nycolaas, F. & Potezica, T. (2022). Groen in de stad of stad in het groen. Nieuw Functionalisme. Beschikbaar via: <https://nieuwfunctionalisme.wordpress.com/2022/11/17/hoe-groeit-de-groene-stad-groter/>
- O&S Almere. (2023). Onderzoek & Statistiek gemeente Almere. Bevolkingsprognose. Geraadpleegd op 10 april 2023 via <https://oens.almere.nl/bevolkingsprognose>
- O&S Almere. (2022). Almere in cijfers – Nieuwbouwwoningen. Geraadpleegd op 14 januari 2023 via <https://almere.incijfers.nl/dashboard/nieuwbouw>
- OECD. (z.d.). Social Innovation. Geraadpleegd op 17 maart 2023, via <https://www.oecd.org/regional/leed/social-innovation.htm>];
- OECD. (2021). Building Local Ecosystems for Social Innovation. Organisation for Economic Cooperation and Development.
- OECD/Eurostat. (2018). Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation, 4th Edition, The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities. Organisation for Economic Cooperation and Development.
- PBL. (2015a). De stad verbeeld – 12 infographics over de stedelijke leefomgeving. Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL. (2015b). Nieuwe steden in de Randstad – Verstedelijking en suburbaniteit. Planbureau voor de Leefomgeving
- PBL. (2021). Grote opgaven in een beperkte ruimte. Ruimtelijke keuzes voor een toekomstbestendige leefomgeving. Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL/CBS. (2021). Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2022-2050 – Steden en randgemeenten groeien verder. Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Pols, L., Amsterdam, A. van, Harbers, A., Kronberger, P. & Buitelaar, E. (2009). Menging van wonen en werken. Bilthoven, Planbureau voor de Leefomgeving.
- Provincie Flevoland. (2021). Woonwensen Centraal. Flevolandse Woonagenda.
- Provincie Flevoland. (2021). 24 bouwstenen voor hoge ruimtelijke kwaliteit. Handboek kernkwaliteiten Flevoland.
- Provincie Flevoland. (2022). Routekaart programma 100.000+ woningen/ Flevoland bouwt aan Nederland. Geraadpleegd via <https://www.Flevoland.nl/>.
- Provoost, M. (2022). Een onvoltooid project – Over de toekomst van onze Groeikernen. Nai010 uitgevers.
- Pörtner, H. O., Roberts, D. C., Adams, H., Adler, C., Aldunce, P., Ali, E., ... & Ibrahim, Z. Z. (2022). Climate change 2022: Impacts, adaptation and vulnerability (p. 3056). Geneva, Switzerland: IPCC.
- Raad voor Volksgezondheid & Samenleving en College van Rijksadviseurs. (2022). Ruimte maken voor ontmoeting; De buurt als sociale leefomgeving. Advies. ISBN: 978-90-5732-292-1; Den Haag.

- Raven, R., Van den Bosch, S., Weterings, R. (2010). Transitions and strategic niche management: towards a competence kit for practitioners. *Int. J. Technol. Manag.*, 51 (1), 57–74.
- Reudink, M. A., Sorel, N., Schotten, K. (2016). Balans van de leefomgeving 2016: richting geven–ruimte maken. Planbureau voor de Leefomgeving.
- RCI. (2023). EU Regional Competitiveness Index 2022. Geraadpleegd op 29 maart 2023 via https://ec.europa.eu/regional_policy/assets/regional-competitiveness/index.html#/
- Reijndorp, A. (2019). *De Nieuwe Stad, een gebruiksaanwijzing*. Amsterdam: Transcity.
- Rittel, H.W.J. & Webber, M.M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Sciences*, 4, 155–169.
- RIVM. (z.d.) Duurzame ontwikkelingsdoelen. Geraadpleegd op 28 april 2023, van <https://www.rivm.nl/duurzame-ontwikkelingsdoelen>
- Rockstrom et al. (2009). Planetary boundaries – Exploring the safe operation space for humanity. *Ecology and Society*, 14 (2).
- Rockstrom et al. (2015). Planetary boundaries – Guiding human development on a changing planet. *Science Xpress*, 15 January 2015.
- Rogers, E.M. (2003). *Diffusion of Innovations* (5th edition). New York, Free Press
- Roorda, C., Wittmayer, J., Henneman, P, Steenberg, F. van, Frantzeskaki, N., Loorbach, D. (2014). *Transition management in the urban context: guidance manual*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam, Rotterdam.
- Schumpeter, J. (1934). *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press.
- Sengers, F., Wicczorek, A., Raven, R. (2016). Experimenting for sustainability transitions: a systematic literature review. *Technol. Forecast. Soc. Change*, 145, 153–164.
- Soete, L. (2013). Innovation, growth and welfare: from creative destruction to destructive creation. In: Paper for the SPRU DIG–IT workshop inclusive growth, innovation and technology: Interdisciplinary perspectives.
- Spoormans, L., Navas–Carrillo, D., Zijlstra, H. & Pérez–Cano, T. (2019). Planning History of a Dutch New Town: Analysing Lelystad through its Residential Neighbourhoods. *Urban Planning*, Vol. 4, No. 3.
- Sutton, R.I. (2002). *Weird ideas that work*. Free Press.
- Szejnwald Brown, H., Vergragt, P., Green, K., Berchicci, L. (2003). Learning for sustainability transition through bounded socio–technical experiments in personal mobility. *Technol. Anal. Strat. Manag.*, 15 (3), 291–315.
- Temel, S., Metnion, A–L. & Yurtseven, A.E. (2021). Cooperation for innovation: more is not necessary merrier. *European Journal of Innovation Management*. DOI: <https://doi.org/10.1108/EJIM-10-2020-0392>
- Tempo.com. (2022, 26 November). Indonesia's New Capital Predicted to Have 1.9mn Population by 2045. Geraadpleegd op 10 april 2023 via <https://en.tempo.co/read/1661230/indonesias-new-capital-predicted-to-have-1-9mn-population-by-2045#:~:text=TEMPO.CO%2C%20Jakarta%20%2D%20The,to%201.9%20million%20by%202045.>

- Tidd, J. & Bessant, J. (2018). *Managing Innovation – Integrating Technological, Market and Organizational Change* (6th Edition). Wiley. Breznitz, D.
- Trott, P. (2017). *Innovation Management and New Product Development*. Pearson Education.
- Utterback, J. (1996). *Mastering the Dynamics of Innovation*. Harvard Business School Press.
- UN. (2020). A recommendation on the method to delineate cities, urban and rural areas for international statistical comparisons. Geraadpleegd via <https://unstats.un.org/unsd/statcom/51st-session/documents/BG-Item3j-Recommendation-E.pdf>.
- UN. (2022). *World Population Prospects 2022. Summary of Results*. United Nations.
- UNDESA. (2019). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision*. United Nations.
- United Nations. (1987). *Our common future. Report of the World Commission on Environment and Development*. Brundtland Commission.
- Van Buuren, A., Vreugdenhil, H., Ellen, G.J., Van Leeuwen, C. (2016). Beyond the pilot paradox. How the success conditions of pilots also hinder their up-scaling in climate governance. Conference paper, 25th – 27th April 2016, Brighton.
- Van de Kerkhof, M., Wieczorek, A. (2005). Learning and stakeholder participation in transition processes towards sustainability: Methodological considerations. *Technolo. Forecast. Soc. Change* 72, 733–747.
- Van den Bosch, S., Rotmans, J. (2008). Deepening, broadening and scaling up. A Framework for Steering Transition Experiments. *Knowledge Centre for Sustainable System Innovations and Transitions (KCT)*, p. 2.
- Van der Ven, A.H., Polley, D., Garud, R. & Venkataraman, S. (1999). *The Innovation Journey*. Oxford: Oxford University Press.
- Van der Voet, J. & Stijn, B. (2021). Team innovation through collaboration: how visionary leadership spurs innovation via team cohesion. *Public Management Review*, Vol. 23 (Issue 9). DOI: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14719037.2020.1743344>.
- Van Dale. (2023a). Van Dale – betekenis ‘groeikern’. Geraadpleegd op 5 maart 2023 via <https://www.vandale.nl>.
- Van Dale. (2023b). Betekenis ‘innovatie’. Geraadpleegd op 5 maart 2023 via <https://www.vandale.nl>.
- Velzing, E-J. (2013). *Innovatiepolitiek – Een reconstructie van het innovatiebeleid van het ministerie van Economische Zaken van 1976 tot en met 2010*. Eburon.
- Velzing, E-J. (2023, februari). *Circulair Bouwen voor 2050 is meer dan alleen 100.000 huizen. Flevoland 2050: Een toekomst om naar te verlangen – De blik van wetenschappers*. Lelystad, Provincie Flevoland.
- Velzing, E-J., Vegt, M. van der, Nurmi, P. & Hunt, R. (2021). *Circular Economy: material and value flows in the city*. In: Rietbergen, M., Velzing, E-J. & Stigt, R. van (eds). *Smart Sustainable Cities – A handbook for applied research*. HU University of Applied Sciences Utrecht.
- Vermeulen, P. (2011). *De verankerde organisatie – Een institutioneel perspectief op veranderen en vernieuwen*. Boom Lemma uitgevers.

- VNG. (z.d.). Overzichtskaart van gemeenten die meedoen aan Global Goals. Geraadpleegd op 28 april 2023, van <https://vng.nl/artikelen/overzichtskaart-van-gemeenten-die-mee-doen-aan-global-goals>
- Vor, F. de (2023). Flevoland Monitor 2023. Economic Board Flevoland
- Vriend, E. (2020). Eens ging de zee hier tekeer. Het verhaal van de Zuiderzee en haar kustbewoners, Atlas Contact.
- Williams, P. (2013). We are all boundary spanners now? *The International journal of public sector management*, 21 Jan 2013, Vol. 26, Issue 1, pages 17 – 32.
- Wolfram, M. (2016). Conceptualizing urban transformative capacity: a framework for research and policy. *Cities*, 51, 121–130.
- Wouden, R. van der., Evers, D. & Kuiper, R. (2011). De veranderde positie van de nationale ruimtelijke ordening in Nederland. *Ruimte & Maatschappij*, 2 (3).
- Wikipedia. (2023). List of planned cities. Geraadpleegd op 2 april 2023 via https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_planned_cities
- Wilderink, L., Bakker, I., Schuit, A. J., Seidell, J. C., Pop, I. A., & Renders, C. M. (2022). A theoretical perspective on why socioeconomic health inequalities are persistent: building the case for an effective approach. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19 (14), 8384.
- Wilderink, L., Bakker, I., Schuit, A. J., Seidell, J. C., & Renders, C. M. (2021a). Involving children in creating a healthy environment in low socioeconomic position (SEP) neighborhoods in the Netherlands: a participatory action research (PAR) project. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18 (22), 12131.
- Wilderink, L., Bakker, I., Schuit, J., Seidell, J. C., & Renders, C. M. (2021b). Negen kernelementen die volgens betrokken professionals bijdragen aan het succes van Zwolle Gezonde Stad: Een integrale, lokale aanpak om gezondheidsverschillen te verkleinen. *TSG: Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*, 99 (2), 61–69.
- Wilderink, L., Visscher, A., Bakker, I., Schuit, A. J., Seidell, J. C., & Renders, C. M. (2023). Mechanisms and contextual factors related to key elements of a successful integrated community-based approach aimed at reducing socioeconomic health inequalities in the Netherlands: A realist evaluation perspective. *PLoS ONE*, 18 (5), e0284903.
- Windesheim. (z.d.). Strategische Koers 2017–2022. Geraadpleegd op 28 april 2023, van https://www.windesheim.nl/getmedia/9265ab47-d2b6-474c-ac3b-47e20953b79e/Strategische_koers_poster.pdf

Samenwerken aan de nieuwe stad

Hoe bouw en onderhoud je een duurzame en inclusieve stad die een fijne leefomgeving vormt voor iedereen in bestaande en nieuwe wijken? Het lectoraat Urban Innovation werkt daaraan met praktijkgericht onderzoek in Flevoland vanuit de thema's circulaire, gezonde en nabije leefomgeving. Daarbij staat centraal wat de waarde van stedelijke ontwikkeling is voor bewoners en bezoekers van nu en de toekomst; en hoe gezamenlijk te leren, innoveren en te zorgen voor doorwerking van vernieuwende stedelijke ontwikkelingen in de dagelijkse praktijk.

Samenwerken en het combineren van verschillende disciplines, perspectieven en initiatieven zijn essentieel voor de diverse uitdagingen van de stad. Denk aan de aanwezigheid, toegankelijkheid en bereikbaarheid van voorzieningen zoals werk, natuur, openbaar vervoer, cultuur, winkels, onderwijs en zorg en de sociale en fysieke aspecten die het leven in de stad mogelijk en prettig maken.

In deze publicatie zetten Evert-Jan Velzing (lector Urban Innovation), Ingrid Bakker (associate lector Gezonde Leefomgeving) en Els Beukers (associate lector Doorwerking Stedelijke Vernieuwing) hun visies op deze onderwerpen uiteen.

hogeschool
Windesheim

Hogeschool Windesheim
Postbus 10090 // 8000 GB Zwolle
T. 0900 8899 // windesheim.nl